

RECENSIES

Auke van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 2006) 464 p. ISBN 9789035129832

Architectuur- en stedenbouwhistoricus Van der Woud publiceerde in 1987 de klassieker *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*. Zijn nieuwe boek gaat verder met de periode 1848-1900. Hierin werd volgens de auteur de basis voor het moderne Nederland gelegd en wel in twee opzichten. Deels werd de basisinfrastructuur voor massacommunicatie en massamobiliteit aangelegd, 'een van de belangrijkste pijlers van onze huidige samenleving' (p. 14). Daarnaast werd de nieuwe infrastructuur vergezeld van een 'mentale revolutie', gekenmerkt door stelselmatig en systematisch denken en handelen. Het oude beschavingsideaal van interne cultivatie van het individu maakte plaats voor een externe onderwerping van tijd, ruimte, en natuur. Met de nieuwe infrastructuur en bijbehorende manier van denken ontstond de 'massa', die 'zich één voelt en in staat is om als één wezen te ervaren en te handelen' (p. 23).

Deze 'cultuurgeschiedenis van infrastructuur' wordt in drie delen uitgewerkt. Deel een beschrijft de infrastructuurontwikkeling en de genoemde omslag in het denken op wereldschaal. Deel twee beschouwt 'de triomf van het normale denken' in Nederland, in het bijzonder de systematische aanpak door ingenieurs, aardrijkskundigen, en bestuurders bij bijvoorbeeld het opzetten van het waterstaatsdomein, het opmeten en in kaart brengen van Nederland, het invoeren van één nationale tijd, en het uitwerken van de bestuurlijke revolutie van 1848. Deze laatste gebeurtenis geldt tevens als aanjager van het hele proces. Deel drie gaat over de aanleg van infrastructuur zelf: verbeterde rivieren, kanalen, spoorwegen, netwerken voor post, telegraaf en telefoon, en straatwegen. Energienetwerken blijven buiten beschouwing.

In het voorwoord van *Het lege land* stelde de auteur geen naspeuringen te hebben gedaan in de internationale historische vakliteratuur. Een eventueel 'model' zou uit het bronnenmateriaal zelf te voorschijn moeten komen: 'het [materiaal] produceert vorm' (p. 14). In *Een nieuwe wereld* volgt de auteur impliciet dezelfde strategie. Hier ligt zowel de kracht en de zwakte van dit boek.

Een nieuwe wereld is gebaseerd op negentiende-eeuwse tijdschriften, boeken, en gepubliceerde rapporten. Op basis hiervan worden de centrale stellingen rijk geïllustreerd met citaten, anekdotes, en discussies en ontstaat een fascinerend tijdsbeeld. Een boeiende discussie, die in deel drie steeds terugkomt, behandelt de rol van infrastructuurbouw in het ontstaan van centrum en periferie in Nederland. De staatskundige revolutie van 1848 introduceerde een nieuw begrip van het 'algemeen belang', dat streefde naar gelijkheid van alle landsdelen. Dit uitte zich in investeringen in transitohavens in Harlingen en Vlissingen naast die van Amsterdam en Rotterdam, en een evenwichtige verdeling van telegrafie- en spoorverbindingen over de landsdelen. Vanaf de jaren 1870 echter zouden sommige landsdelen het algemeen belang meer gaan vertegenwoordigen dan anderen: de investeringen gingen in toenemende mate naar het Westen des lands. Zo werd de materiele basis voor de latere Randstad gelegd. De andere knooppunten werden het achterland.

Echter, de Westelijke dominantie heeft een langere geschiedenis, en hier openbaart zich het zwakke punt van dit boek. De veronderstelde infrastructurele en mentale doorbraken die volgden op de bestuurlijke revolutie worden mooi geïllustreerd, maar niet kritisch getoetst. Kernbegrippen worden niet scherp gedefinieerd en vergelijking met andere tijdsvakken blijft achterwege. Zo verwijst 'stelselmatig en systematisch denken' soms naar normalisering, maar elders naar reglementering, classificatie, of louter het gebruik van rekenkunst en tekentafels. Het blijft onduidelijk hoe dit zich verhoudt tot het systeemdenken in de zeventiende-eeuwse wetenschappelijke revolutie, de achttiende-eeuwse Verlichting en de hoogtijdagen van systeemtheorieën en *systems engineering* na de Tweede Wereldoorlog. Ook kan men zich afvragen of een periodering van nationale infrastructuurbouw niet moet beginnen met de oprichting van Rijkswaterstaat rond 1800 en mee moet wegen dat de werkelijke infrastructuur-explosie in de twintigste eeuw plaatsvond.

Dit gebrek aan kritische toetsing hangt ook samen met een gebrekkige inbedding in de bestaande vakliteratuur. Actuele publicaties en debatten over de modernisering van Nederland en de rol van techniek en infrastructuur daarin worden door de auteur bijna volledig genegeerd. Hierdoor blijft onduidelijk en impliciet wat dit boek toevoegt aan bestaande kennis, en hoe het zich verhoudt tot bestaande periodisering en verklaringsmodellen.

Voor een boek over de relatie tussen infrastructuur en politieke, sociale en culturele processen, is het merkwaardig dat Knippenberg en de Paters *De eenwording van Nederland* (1988) slechts wordt gebruikt om het verhaal van de introductie van een nationale tijd nog eens over te doen. Het economisch-historische hoofdwerk over de onderhavige periode, Van Zanden en Van Riels synthese van het nationale rekeningenproject *Nederland 1780-1914* (2000) ontbreekt. Het techniekhistorische referentiewerk *Geschiedenis van de techniek in Nederland in de negentiende eeuw* (TIN19) wordt spaarzaam gebruikt, maar de zevendelige opvolgster TIN20 is geheel afwezig, hoewel juist hier de rol van techniek en infrastructuur in de modernisering van Nederland geëvalueerd wordt. Hetzelfde geldt voor Harry Lintsens breed geschreven synthese van TIN19 en TIN20, *Made in Holland* (2005). Voor een boek dat voor een groot deel over de waterstaat gaat, is het opvallend dat het mooie *Twee eeuwen Rijkswaterstaat* (1998) slechts wordt gebruikt voor een verwijzing naar een wegenkaart (p. 434, noot 8) en de onderliggende lijvige proefschriften van Willem van der Ham (1999), Toon Bosch (2000) en Eric Berkers (2002) worden helemaal niet genoemd. Internationale hoofdwerken over de maatschappelijke en culturele betekenis van infrastructuur schitteren eveneens door afwezigheid (denk bijvoorbeeld aan werk van Wolfgang Schivelbusch, David Nye, Claude Fischer, Armand Mattelart en Tom Hughes). Dat geldt ook voor de omvangrijke internationale infrastructuurgeschiedenis in bredere zin en het werk van Gijs Mom en anderen op het nieuwe vakgebied mobiliteitsgeschiedenis. Pas in het derde deel gaat de auteur incidenteel en op detailpunten de discussie aan met 'de recente historiografie', maar die is stevast meer dan tien jaar oud.

De auteur doet het werk kennelijk liever helemaal opnieuw, op basis van gepubliceerde bronnen in plaats van archieven. Dat levert boeiende vertellingen en een geweldig tijdsbeeld op, maar het laat vakhistorici ook met een aantal vragen zitten.

Erik van der Vleuten
Technische Universiteit Eindhoven

Bart Lambert, *The City, the Duke and their Banker. The Rapondi Family and the Formation of the Burgundian State (1384-1430)* (Turnhout: Brepols, 2006) 215 p. ISBN 2503520251

Voor kenners van de politieke en financiële geschiedenis van de laatmiddeleeuwse Nederlanden is Dino Rapondi, de voornaamste financier van de Bourgondische hertog Filips de Stoute, al lang geen onbekende meer. Eén van de belangrijkste bevindingen over de Rapondi ligt evenwel in het feit dat zij als een van de weinige handelaar-bankiers uit die tijd *niet* bankroet zijn gegaan door zwaar op de vorstelijke schatkist in te zetten. In *The City, the Duke and their Banker* neemt Bart Lambert deze enigmatische vaststelling nadrukkelijk ter hand, waarbij de titel meteen zijn antwoord verraaft. Volgens de auteur ligt de oplossing in de financiële driehoeksrelatie tussen de Rapondi, de hertog en de stad Brugge. Om tot dergelijk besluit te kunnen komen, vertelt dit boek het verhaal van de op- en neergang van deze complexe liaison in detail. Hoewel de periode 1360-1470 beslagen wordt, eist Dino niet verrassend het leeuwendeel van de aandacht op; het succesverhaal van de Rapondi was immers vooral het zijne.

Dit succes kwam uiteraard niet uit de lucht vallen. De belangrijkste fundamenten werden gelegd door zijn broer Willem. Deze gaf niet alleen een goed draaiende handelsfirma en dito Brugse contacten door, ook Filips de Stoute werd onder Willems bestuur voor het eerst klant van de Rapondi. Voor Dino, sinds 1370 hoofd van de firma, reden genoeg om de hertog spoorlags te volgen naar Parijs. Deze keuze bracht de Rapondi ongekende rijkdom als leveranciers van luxegoederen aan Filips de Stoute en het Franse koningshuis. Binnen dit bijzonder vruchtbare milieu expandeerden ook Dino's financiële operaties als middelaar en geldschieder in sneltempo. Als toonaangevend financier van hun machtige Bourgondische patroon bevonden de Rapondi zich in het epicentrum van de grote politieke en militaire gebeurtenissen van die tijd, zoals het Groot Westers Schisma en de Honderdjarige Oorlog. Het was echter pas na Filips' installatie als graaf van Vlaanderen (1384) dat de cruciale driehoeksrelatie vorm begon te krijgen.

De Rapondi waren opnieuw naar Brugge verhuisd, en werden al snel de belangrijkste geldschieders van de stad. Stapsgewijs accumuleerde Dino grotere (financiële) verantwoordelijkheden en macht, zowel op lokaal als landsheerlijk niveau, wat er uiteindelijk toe leidde dat de Lucchees een onafhankelijke speler werd ten opzichte van stad en hertog. Waarmee niet gezegd is dat er sprake was van enige gelijkheid binnen deze relatie, want 'due to the intervention of the Rapondi, the prince was able to use the city's potential to weaken that same city' (p. 127). Dino hield de vinger op de knip van de stedelijke en hertogelijke beurs, en slaagde erin zich voor beide onmisbaar te maken. Onder meer dankzij deze handelaar-bankier kwamen de financiële lasten van de Bourgondische staat steeds meer op de steden te liggen. Voor de Rapondi was de winst dubbelop, zowel financieel als (vermoedelijk, want dit aspect wordt verrassend weinig aangeraakt) politiek. Veranderende machtsverhoudingen binnen het Brugse stadsbestuur en tussen de stad en de nieuwe hertog Jan zonder Vrees verstoorden de financiële evenwichten en deden nog tijdens de laatste jaren van Dino's leven (†1415) de driehoeksverhouding langzaam inzakken. De nazaten en opvolgers van de bekendste Rapondi, wat vreemd samengebald in vier hoofdstukjes van samen amper twintig bladzijden, concentreerden zich opnieuw op minder risicovolle en winstgevende zaken.

Uiteindelijk is het verhaal van Dino Rapondi dat van een ontluikende Bourgondische staat, van een veranderende machtsbalans tussen vorst en steden waarbinnen

de verantwoordelijkheid van bankiers en geldschieters zoals de Rapondi nog lang niet ontsluit is. Bart Lambert duidt in elk geval op een coherente, originele en overtuigende manier de opgang en het succes van deze ene laatmiddeleeuwse bankier. Of hiermee ook het falen van zoveel anderen is verklaard, toch een essentieel onderdeel van de vraagstelling, blijft door het ontbreken van een uitgesproken theoretische en comparatieve insteek (op de conclusies na) een open vraag. Ook de politieke invloed van de Rapondi verdwijnt wat naar de achtergrond naast al het financiële geweld, hoewel sporadisch gehint wordt op het belang van Dino als diplomaat en *power broker* of zelfs bij de Bourgondische moord op de Armagnac Lodewijk van Orléans in 1407 (p. 92, 103-105, 127-129).

Deze vaststellingen roepen om verder onderzoek en doen op zich geen afbreuk aan de verdiensten van dit boek. Het financiële reilen en zeilen van de Rapondi, voorbeeldig gereconstrueerd vanuit een handvol archieven in binnen- en buitenland, is niet alleen van groot belang voor de Brugse geschiedenis, maar ook en vooral voor een goed begrip van deze cruciale decennia in de laatmiddeleeuwse Europese geschiedenis. Dat deze studie een zo breed mogelijk publiek verdient, staat dan ook buiten kijf. Of een integrale vertaling van de onderliggende licentiaatsverhandeling, niet toevallig bekroond met de Dexia prijs voor geschiedenis 2005, hiertoe de beste keuze was, moet nog blijken. Waar de talrijke neerlandismen en nodeloos ingewikkelde zinnen de autochtone lezer vermoedelijk minder zullen storen, zullen zij ongetwijfeld een aantal Angelsaksische lezer tegen de borst stuiten.

Jord Hanus

Universiteit Antwerpen

Hans Renders, Lisa Kuitert en Ernst Bruinsma (eds.), *Inkpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2006) 432 p. ISBN 9023419480

Over de Tweede Wereldoorlog zijn inmiddels wereldwijd al meer dan 50.000 boektitels verschenen. Een overzichtswerk over het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen ontbrak echter nog. Aan de zogenoemde foute uitgeverijen was wel al enige aandacht besteed, denk daarbij bijvoorbeeld aan het werk van Adriaan Venema, maar over andere, minder in opspraak geraakte uitgeverijen, was tot op heden weinig op papier gesteld. Volgens Hans Renders, Lisa Kuitert en Ernst Bruinsma gaat het bij dit boek om het ‘praktische en ideologische reilen en zeilen’ in oorlogstijd. De belangrijkste vragen die men hierbij probeert te beantwoorden zijn: Werden er oorlogswinsten gemaakt? Hoe zat het met de censuur en de papierschaarste of was het boekbedrijf destijds gewoon *business as usual*?

In de vraagstelling zit volgens mij dan ook al gelijk het probleem. Wat wil men eigenlijk weten? Hoe de uitgeverijen bedrijfseconomisch gefunctioneerd hebben of hoe ze hebben meegewerkt met de Duitse censuur? Dat lijken me twee totaal verschillende vragen, die in onderlinge samenhang best interessant zouden kunnen zijn, maar tegelijkertijd ook een verschillende aanpak vergen. De opzet van het boek is om dertien verschillende auteurs uit België en Nederland ieder één uitgeverij te laten beschrijven. De oorlogsgeschiedenis van Nederland en België verschilt echter zo sterk – en die van de gekozen uitgeverijen misschien nog wel meer – dat het tamelijk

ingewikkeld wordt om een zinnig antwoord te geven op de gestelde vragen. Volgens de redacteurs variëren de uitgeverijen van 'anti-fascistisch en illegaal, neutraal, lab-bekakkerig of collaborerend tot rabiaat nationaal-socialistisch'.

Na twee inleidingen en dertien kleine oorlogsgeschiedenissen verwacht ik dan een afsluitend en concluderend hoofdstuk waarin de vraag beantwoord wordt of collaboratie – of van mijn part accommodatie – loont. Maar helaas, daarin voorziet dit boek niet. De lezer van dit prachtig uitgegeven boek – daarvoor is het door De Bezige Bij uitgegeven werk zelfs in Berlijn genomineerd – moet na vierhonderd pagina's zijn eigen conclusies maar trekken. Ik denk evenwel dat dan de meeste lezers al zijn afgehaakt en zich nog steeds afvragen wat nu het (inkt)patroon is van al deze losse verhalen.

Valt er dan inhoudelijk niets positiefs te melden over dit boek? Zeker wel. Ondanks de verschillen in kwaliteit en aanpak, wat natuurlijk onvermijdelijk is bij een dergelijke bundel, staan er heel leesbare en interessante verhalen in. Opmerkelijk en leerzaam vond ik bijvoorbeeld de enorme verschillen tussen Nederland en België wat betreft de uitwerking van de Duitse nationaal-socialistische cultuurpolitiek. Het blijkt dat de censuur in België veel minder ingrijpend was dan in Nederland. Tegelijkertijd valt echter op hoeveel er in Nederland nog wel uitgegeven mocht worden ondanks de beperkingen van de kant van de bezetter. Zo bleef er bij de Arbeiderspers, ondanks de 'gelijkschakeling' van de uitgeverij, literatuur verschijnen van marxistische en socialistische auteurs zoals Herman Gorter, Maxim Gorki en Jef Last.

Verder verbaasde het me hoeveel er werd gelezen, en dus uitgegeven, tijdens de oorlog, ondanks de papierschaarste en censuur. De bijdrage van Otto Lankhorst over de katholieke uitgeverij het Spectrum vond ik in dit verband het meest interessant. Volgens een brochure van de uitgeverij uit november 1940 werd er meer gelezen in Nederland sinds het begin van de oorlog, en zou er nog meer gelezen worden, omdat de lange avonden gevuld moesten worden en er veel geld bespaard werd op andere dingen die men eenvoudigweg niet kon kopen. Het zou het Spectrum geen windeieren leggen. De in 1935 opgerichte uitgeverij was tot het begin van de oorlog altijd een financieel zwakke onderneming geweest, maar zou tijdens de bezetting, zeker tot en met 1943, hoge omzetten draaien en zodanige winsten maken dat het eigen vermogen aanzienlijk verbeterde.

Tot slot viel me bij lezing van *Inktpatronen* op dat schrijven over de Tweede Wereldoorlog nog altijd een gevoelige kwestie is. Zo wordt George Kettmann, oprichter en eigenaar van de nationaal-socialistische uitgeverij de Amsterdamsche Keurkamer, in Gerard Groenevelds bijdrage bovenal een nationaal-socialistische wereldverbeteraar genoemd. Dit laatste predikaat vind ik toch wat te veel van het goede voor een fanatieke ss'er en uitgever van de onverkorte versie van *Mijn Kamp* van Adolf Hitler. Daartegenover veroordelen Jan Struyk en Ernst Bruinsma de uitgeverspolitiek van de Vlaamse uitgeverij Manteau als een milde vorm van accommodatie (ze bedoelen in dit verband volgens mij collaboratie), omdat ze daar gewoon doorgingen met het uitgeven van kwalitatief hoogwaardige literatuur. Voor hen het ultieme bewijs dat uitgevers voor alles zakenmensen zijn. Hierbij vraag ik me dan af: wat had u dan gedacht en was er destijds een alternatief? Vanzelfsprekend was ook het boekbedrijf tijdens de oorlog *business as usual* en volgens de verschillende bijdragen in deze prachtig vormgegeven bundel blijkbaar voor de meeste uitgeverijen ook een *booming business*.

Ben Wubs, *Unilever between Reich and Empire 1939 – 1945. International business and national war interests*. Proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam (Rotterdam, 2006) 282 p.

De centrale vraag van deze studie is hoe Unilever de oorlog kon overleven hoewel het door die oorlog in tweeën werd gesplitst, het continentale deel de toegang tot haar grondstoffen verloor en de Nazi's een afkeer hadden van een niet-Duitse onderneming die haar markt voor margarine, oliën en vetten domineerde en als 'joods' kon worden gezien (Unilever was waarschijnlijk de grootste buitenlandse investeerder in Duitsland). Ter beantwoording van die vraag kreeg Wubs toegang tot de Unilever archieven in Rotterdam en Londen waaronder de *Minutes Director's Conference 1930-1950*.

Van cruciale betekenis voor de verhouding tussen nazi-Duitsland en Unilever waren volgens Wubs de besprekingen tussen Adolf Hitler en Unilevertopmannen D'Arcy Cooper en Paul Rijkens eind 1933, het accommoderend beleid dat het concern sindsdien volgde, het besluit van Hermann Göring in 1938 dat Unilever een 'Arisch' bedrijf was (waardoor onteigening werd voorkomen) en de onenigheid tussen de Duitse instanties over het beleid dat jegens het concern moest worden gevoerd. Wubs' betoog is duidelijk maar ik mis aanvullende analyses. Zo is de vraag of de opstelling van Unilever wezenlijk anders was dan die van andere multinationals. Unilever plaatste grote scheepsbouworders op Duitse werven als onderdeel van een overeenkomst met de nazi's om dividenden naar Nederland over te maken. Waren andere multinationals ook bereid tot zulke vernuftige maar riskante transacties? Waren zij ook bereid om niet-transferabele winsten op grote schaal te investeren in de Duitse economie? Waren zij ook bereid tot overname van joodse ondernemingen waarna de eigenaren konden emigreren? (Unilevertopmannen Sydney van den Bergh en Arthur Hartog waren ondertussen ook actief bij de emigratie van joodse Unilevermedewerkers.) En wat was de mening van de Duitse autoriteiten over de ondernemerszin en inventiviteit van Unilever? Zij moeten soms hebben gedacht: 'Zij zijn ons iets te slim'. Wubs heeft daarover in Duitse archieven geen antwoord gevonden.

Een ander boeiend aspect zijn de oorlogsvoorbereidingen van de twee topholdings Unilever Ltd. en Unilever n.v. Zo werd in 1939 de eigendom van de overzeese deelnemingen van Unilever n.v. overgebracht naar een subholding in Zuid-Afrika en vervolgens als zekerheid overgedragen aan een trustkantoor in Londen. Aldus zou Unilever Ltd. ingeval van een bezetting van Nederland de zeggenschap krijgen over de Unileverdochters in Nederlands-Indië en Kongo maar ook in neutrale landen als China, Argentinië, Brazilië en de Verenigde Staten! Wubs heeft een helder verhaal maar er zijn vragen bij te stellen: (1) Hadden de Duitsers hier weet van (en hoe was hun reactie toen zij merkten wat de Rotterdamse Unilever bestuurders hen 'geffikt' hadden)? (2) Waarom werd bij de oorlogsvoorbereidingen wél rekening gehouden met een bezetting van Nederland maar niet van het Verenigd Koninkrijk (de dochterondernemingen in de Britse dominions en koloniën hingen onder Londen)? (3) Waarom heeft Unilever n.v. vóór mei 1940 geen gebruik gemaakt van Nederlandse wetgeving om de zetel van de vennootschap te verplaatsen naar Curaçao (zoals Shell en Philips deden)?; en (4) hiermee hangt samen dat het eerste wetsbesluit van de Nederlandse regering in Londen tot doel had het Duitsland onmogelijk te maken te beschikken over Nederlandse eigendommen in neutrale landen (Paul Rijkens stond tijdens de oorlog de regering met raad en daad terzijde).

Wubs beperkt zich in zijn onderzoek tot structuur, strategie en resultaat zodat het verhaal over de oorlogsjaren wat eenzijdig en afstandelijk overkomt. We leren weinig over de medewerkers van het concern en hoe het de vele joodse personeelsleden verging. Evenmin over de verhoudingen binnen het concern nadat Unilever n.v. in 1941 een nazi als hoogste bestuurder toegewezen had gekregen en Unileverbesteders met de Duitse nationaliteit (vóór de oorlog benoemd) kennelijk loyaal met de Nazi's meewerkten. Wubs betoogt dat het continentale deel van Unilever de oorlog mede overleefde dankzij decentralisatie. Maar was er dan helemaal geen sturing vanuit Rotterdam? De Duitse bedrijven gingen een eigen weg maar waren de dochterbedrijven in Frankrijk, België, Denemarken en Noorwegen inderdaad vrij in strategische beslissingen over bijvoorbeeld investeringen. We leren dat Unileverdirecteur Pieter Hendriks tijdens de oorlog vanuit Rotterdam de dochterbedrijven in Zweden en Zwitserland bezocht. Wat deed hij daar? (Hendriks moet trouwens een opmerkelijk man zijn geweest: vóór de oorlog ging hij in debat met Göring, tijdens de oorlog meenden de Duitsers dat hij onmisbaar was, ondertussen werkte hij hen tegen, werd zijn dochter gearresteerd voor verzetswerk, eind 1944 werd hij samen met andere Unileverdirecteuren in Berlijn gegijzeld en na de bevrijding werd hij benoemd tot *vice-chairman* van Unilever n.v.). Was er tijdens de oorlog helemaal geen verbinding tussen Rotterdam en Londen? Een ander punt: men krijgt de indruk dat de Duitsers beducht waren het concern af te breken (door onderdelen aan Duitse ondernemers te verkopen) waardoor expertise op het gebied van de voedselvoorziening verloren zou gaan. Maar wat hield die expertise precies in? De nazi's hadden meestal toch geen buitenstaanders nodig?

Mijn conclusie: ik hoop dat Wubs verder gaat met de geschiedenis van Unilever in oorlogstijd, met name in de bezette gebieden (in het proefschrift wordt ook de gang van zaken in het Verenigd Koninkrijk besproken). Hij heeft een goed begin gemaakt. Het smaakt naar meer.

Cees de Voogd
Universiteit Leiden

Andries Hoogerwerf, *Vooruitgang en verval. Denkers over geschiedenis en toekomst*
(Budel: Damon, 2006) 230 p. ISBN 9055736872

Door de eeuwen heen hebben velen nagedacht over verleden en toekomst. Sommige denkers zijn ook nu nog bekend en zelfs actueel. Aristoteles, Augustinus en Plato worden veelvuldig geciteerd. Ook Adam Smith, Marx en Engels worden in de recente literatuur niet overgeslagen. Experts uit latere tijd zoals Toynbee, Huxley en Schumpeter blijven ongemeen boeiend. Hoogerwerf brengt ze voor het voetlicht in een veelomvattend boek dat verslag doet van het vooruitgangdenken zoals dat op verschillende terreinen inhoud heeft gekregen. Het resultaat is een meeslepend beeld van het denken over wetenschap, godsdienst, ethiek, politiek en maatschappij zoals dat zich in de intellectuele kringen door de eeuwen heen heeft ontwikkeld. Hoogerwerf houdt het lang vol om uitsluitend anderen aan het woord te laten. Pas aan het eind kan hij het niet langer aanzien en kiest hij partij.

Vooruitgang en verval geeft de essentie weer van het werk van tientallen beroemde filosofen en andere experts. Hoogerwerf doet dat op een wijze die ongewild laat zien waarom de hedendaagse futurologie op zoek is naar een nieuwe methodologie. Wat

is het geval? In het boek komen verschillende denkers aan het woord die hun roem te danken hebben aan voorspellingen die later onjuist bleken te zijn. In *Vooruitgang en verval* worden optimisten afgewisseld met pessimisten en onheilsprofeten. Teilhard de Chardin vertrouwt op de kosmische vooruitgang van het leven en verwacht het ontstaan van een nieuw soort mens (p. 95). Van George Orwell zijn vooral anti-utopieën bekend (p. 96). Marx en Engels hebben weliswaar een grote sociale beweging op gang gebracht, maar de toekomstbeelden waarop zij hun maatschappijvisie baseerden, zijn onjuist gebleken (p. 136). Ook komen veelvuldig auteurs aan het woord die onderling tegenstrijdige visies hebben. Het rationalisme van Descartes die het belang van wetenschappelijke methoden voor de maatschappelijke vooruitgang benadrukt, wordt afgewisseld met de visie van Turgot dat de bron van de vooruitgang niet alleen in de menselijke rede maar ook in menselijke hartstochten moet worden gezocht. De weg naar briljante prestaties is volgens Turgot geplaveid temidden van barbarij en onwetendheid.

In de futurologie worden deze originele denkers steeds minder geciteerd. Hun inbreng is niet doelmatig omdat hun ideeën het proces van toekomst verkennen, verlammen. Het gaat in de futurologie met name om het zo verantwoord mogelijk maken van strategische keuzes. Een toekomstproces dient te beginnen met het vaststellen van relevante factoren die met een grote mate van zekerheid kunnen worden benoemd en geanalyseerd. Het betreft factoren die redelijkerwijs als uitgangssituatie kunnen worden gekozen en niet ter discussie staan. Dit zijn de ‘zekerheden van de toekomst’. Vervolgens worden relevante onzekere exogene factoren onderkend en strategische opties opgesteld.

Op zoek naar de ‘zekerheden van de toekomst’ is door de eeuwen heen gezocht naar vaste patronen in belangrijke ontwikkelingen. De Fransman Jean Bodin (1530-1596) ziet in de geschiedenis een slingerbeweging waarin de opkomst en de neergang van volken elkaar afwisselen. Door de reeks van slingerbewegingen heen ziet hij een geleidelijke stijging, een algemene vooruitgang (p. 40/41). Later zou de Engelsman Herbert Spencer (1820-1903) met de wet van de organische vooruitgang hierbij aansluiten. In deze wet is vooruitgang het gevolg van zijn waarneming dat elke actieve kracht meer dan één verandering voortbrengt, en elke oorzaak meer dan één effect. De toenemende heterogeniteit die hiervan het gevolg is, is tevens de bron van de vooruitgang. In de samenleving leidt dit proces tot meer individualisme en tot vrijwillige samenwerking in een maatschappij met arbeidsdeling en ruil (p. 163/165). Teilhard de Chardin (1881-1955) ziet de evolutie als een vooruitgang naar universeel zelfbewustzijn. Niets kan deze vooruitgang tot staan brengen, zo poneert hij (p. 87). In schrill contrast hiermee staat de Apocalyps, de leer van de laatste dingen (p. 66). De opmars van het kwaad valt in deze visie samen met de vooruitgang van het goede (p. 64). Het is deze afwisseling van profetieën van hoop en onheil die in de futurologie wordt afgewezen omdat de aandacht voor de besluitvorming inzake belangrijke strategische vraagstukken wordt afgeleid.

Daar staat tegenover dat het boek van Hoogerwerf veel mogelijkheden biedt om zich te voeden met inzichten uit de denkwereld van vooraanstaande denkers en op basis daarvan een eigen visie op de toekomst te ontwikkelen. Voor de samensteller van deze recensie deed zo'n moment zich voor toen met Adam Smith (1723-1790) mocht worden vastgesteld dat de mens langs de weg van het eigenbelang toch het algemeen belang dient. Derhalve stelt Smith dat ieder mens, zolang hij niet de wetten van de rechtvaardigheid schendt, volmaakt moet worden vrijgelaten (p. 129). Hegel zegt op

zijn manier hetzelfde: in de wereldgeschiedenis is de vooruitgang van het bewustzijn van de vrijheid zichtbaar. Niets groots is zonder hartstocht volbracht. Hij noemt het 'de list van de rede' om hartstochten voor zich te laten werken en individuen voor zijn doel te gebruiken (p. 132). Rousseau pleit voor wetten die op grond van volkssoevereiniteit en algemene wil tot stand komen. Hij beschouwt dat als de beste weg om de samenleving bestuurbaar te maken. Ongelijkheid tussen mensen op het gebied van kracht en verstandelijke vermogens wordt niet opgeheven, maar door overeenkomst en recht zijn mensen wel gelijk (p. 190). Door zorgvuldig uit de rijke 'vitrine van wijsheden' te kiezen kan de lezer een voor hem samenhangend verhaal construeren met belangrijke implicaties voor de vormgeving van de informatiemaatschappij waarin wij thans leven.

Aan het eind van het boek komt Hoogerwerf zelf aan het woord. Hij constateert dat de politieke democratisering in Nederland sinds het laatste kwart van de twintigste eeuw stagneert (p. 200) en dat de politieke macht van burgers en parlement fors is beperkt, met name door de opkomst van zelfstandige bestuursorganen (p. 201). Wie maatschappelijke vooruitgang wenst, moet streven naar een open, vrije, democratische en verdraagzame samenleving, met uiteenlopende opvattingen, spreiding van macht en contact met andere culturen (p. 211). Hij accentueert het democratisch tekort en kiest voor het beeld waarin vooruitgang en verval hand in hand gaan (p. 212). Daarmee wordt de titel van het boek gelegitimeerd. Tegelijkertijd gaat hij tegen de opzet van het boek in. Als de visie van Hoogerwerf op geschiedenis en toekomst de rode draad van het boek was geweest, was zijn erudiete werk meeslepender geweest. Maar de betekenis van het boek als 'vitrine van wijsheden' was in dat geval minder uit de verf gekomen.

W.J. de Ridder
Universiteit Twente

Griet Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006) 329 p. ISBN 9053568824. Tevens verschenen als proefschrift in de Amsterdamse Gouden Eeuw Reeks.

De hoofdtaak van de vroegmoderne staat (vijftiende-achttiende eeuw) was het voeren van oorlog. De door de overheid geïnde belastingen dienden vrijwel uitsluitend voor de betaling van soldaten en zeelieden en voor de bouw en het onderhoud van vestingen en schepen. Voor de invloedrijke socioloog Charles Tilly lijkt het geen twijfel dat landen met een gecentraliseerde staatsmacht, zoals het Frankrijk van Lodewijk XIV, het beste voor oorlog toegerust waren. Staten waar dit niet geval was, bijvoorbeeld de Republiek der Verenigde Nederlanden, kwamen vroeg of laat in een afhankelijke positie terecht, aldus Tilly. Historici als Jan Glete trekken Tilly's opvatting in twijfel. Zij wijzen erop dat de Republiek juist dankzij haar gedecentraliseerde staatsvorm op een meer efficiënte wijze dan het gecentraliseerde Frankrijk het kapitaal van haar inwoners kon aanspreken. Hierdoor kon zij ondanks een klein territorium en een geringe bevolkingsomvang tot het midden van de achttiende eeuw als speler van formaat op het Europese politieke toneel meedoen. Met haar dissertatie mengt Griet Vermeesch zich in dit debat.

Vermeesch wil door bestudering van vier zaken het proces van staatsvorming in de Republiek aanschouwelijk maken: 1. disciplineren van soldaten; 2. de aanleg van vestingwerken; 3. het innen van belasting en 4. het aangaan van een staatsschuld. Voor haar onderzoek beperkte ze zich tot twee kleine steden, het Hollandse Gorinchem en het Gelderse Doesburg, in het tijdvak 1570-1680. Aanvankelijk hadden Gorinchem en Doesburg beide rechtstreeks met gevechtshandelingen te maken, maar naarmate de opstandelingen er beter in slaagden de troepen van de koning van Spanje te bestrijden, kwam Gorinchem in de luwte van het strijdgewoel te liggen. Doesburg was minder gelukkig. Pas eind zeventiende eeuw zou dit frontierstadje een lange periode van rust krijgen. Het verschil in geografische ligging en het onderscheid in de gewestelijke organisatie van Holland en Gelderland, maakt volgens Vermeesch een vergelijking tussen Doesburg en Gorinchem zinvol.

Vermeesch' studie maakt duidelijk dat het niet gemakkelijk is om de staatsvorm van de Republiek in te delen in een gecentraliseerd of gedecentraliseerd model. Zo ontving Gorinchem hulp van de andere Hollandse steden in het dragen van de lokale defensielasten, in hoofdzaak het aanleggen en onderhouden van vestingwerken en het huisvesten van het garnizoen. De Hollanders beschouwden de verdediging van hun gewest als een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid. Den Haag (de Staten van Holland) bepaalde waar de binnen de provincie geïnde belastingen nodig waren. Gorinchem profiteerde dus van een gecentraliseerd bestuursstelsel. Doesburg stond er daarentegen grotendeels alleen voor. Gelderland was opgedeeld in drie autonome kwartieren waartussen weinig loyaliteitsgevoelens bestonden.

In 1648 verwierven de opstandelingen hun onafhankelijkheid. De vrede was echter maar van korte duur. De jonge Republiek kreeg het zeer zwaar te verduren in haar land- en zeeoorlogen met Frankrijk en Engeland, maar zij overleefde. De oorlogen van 1652-1712 kunnen beschouwd worden als een bewijs voor de kracht van een gedecentraliseerde staatsvorm. De Republiek was immers een federatie. Toch vereist ook dit beeld nuancering, want de motor achter de Staatse oorlogsinspanning was het gecentraliseerde Holland. Vermeesch kritiseert echter niet alleen Tilly's these. Terecht wijst zij erop dat Glete te weinig oog heeft voor de rivaliteit tussen de verschillende regentengroepen in de Republiek, waardoor de heffing van belasting en het uitschrijven van leningen bemoeilijkt werd.

Door uitwerking van de eerder genoemde vier punten geeft Vermeesch een gedetailleerd beeld van de invloed van oorlog op de ont- en verwickelingen in Gorinchem en Doesburg. Om er een uit te lichten: in de literatuur wordt de verhouding tussen bevolking en militairen in de vroegmoderne tijd vaak ongunstig beoordeeld. Vermeesch erkent dat dit negatieve beeld van toepassing is op de eerste twintig jaren van de Opstand, maar dat vanaf het laatste decennium van de zestiende eeuw de Staatse troepen gewilde gasten waren. Met verbazing tekende een Franse officier in zijn memoires op hoe in 1636 de inkwartiering in Gorinchem verliep. De troepen moesten zich op de markt in 'slagorde' opstellen, waarna Gorkumse mannen en vrouwen de soldaten inspecteerden en twee of vier van hen uitkozen om bij hen te 'logeren' (p. 109). De burgers plukten hier de vruchten van de inspanningen van Maurits en zijn neef Willem Lodewijk, die eind zestiende eeuw een strikte discipline in het Staatse leger invoerden. Tegelijk hiermee verbeterde de soldijbetaling, zodat de soldaten een grote stimulans voor de lokale economie vormden. Al langere tijd ontvingen de burgers van Hollandse steden een onkostenvergoeding voor ingekwartierde soldaten, maar zolang de troepen zich soldatesk gedroegen, woog dat er niet tegen op.

Afsluitend kan gezegd worden dat het Vermeesch gelukt is te beantwoorden aan de gestelde taak om het 'abstracte proces van staatsvorming aanschouwelijk te maken' (p. 21). Zij heeft duidelijk gemaakt dat een eenvoudige tweedeling in gecentraliseerde en gedecentraliseerde staten de werkelijkheid te veel versimpeld.

Olaf van Nimwegen

Nederlandse Defensie Academie, Breda

Gerhard T. Haneveld, Anselm J. van der Peet (eds.), *Van stiefkind tot professionele wasdom. De medische zorg bij de Nederlandse zeemacht in de twintigste eeuw.*

Bijdragen tot de Nederlandse Marinegeschiedenis. Kleine serie. Deel 5
(Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 2005) 480 p. ISBN 9067076015

Dit lijvige boek van de hand van Gerhard Haneveld vormt een waardevolle en naadloze opvolger van de in 2001 van hem verschenen studie *Vrij van zichtbare gebruiken. De medische zorg bij de Nederlandse zeemacht in de negentiende eeuw.*

In deze uitgave komt ditmaal de twintigste eeuw aan de orde. In een kleine dertig hoofdstukken worden veelsoortige aspecten van medische zorg bij de Nederlandse mariniers besproken, zowel aan de wal als ter zee, zowel in Nederland, als in de koloniale gebieden in Zuid-Oost-Azië en in de Caraïben. Grote redactionele zorg werd door Anselm van der Peet besteed aan het systematisch en ordelijk op een rijtje zetten van de talloze gegevens uit documenten en archieven van het 'Nederlands Instituut voor Militaire Historie', ondergebracht in de onderscheiden hoofdstukken van het boek. De leesbaarheid van het werk werd hierdoor aanzienlijk bevorderd.

In de inleiding worden de grote lijnen uitgezet, die de auteurs in het verdere verloop van het werk onder de loep willen nemen: de medische voorzieningen vóór en na de Eerste Wereldoorlog met de daaraan gekoppelde politieke discussie binnen de Bezuinigingscampagne Pop; de rol van de Koninklijke Marine in Nederlands-Indië tot 1949; de na de Tweede Wereldoorlog hernieuwde politieke discussie over het voortbestaan van de Militaire Geneeskundige Dienst met de Commissie Drijver; en tenslotte de belangrijke reorganisaties van de Geneeskundige Diensten van de Zeemacht gedurende de laatste twee decennia. Van de hoofdstukken die aan meer specifieke onderwerpen gewijd zijn, vallen vooral diegene op die de vele en bijzondere medische aandoeningen bij de mariniers weergeven. Aandacht wordt aldus geschonken aan de 'koudegeneeskunde' (met 'trench feet' en heropwarmingscollaps), 'jungle- en woestijngeneeskunde' (met uitdrogingsverschijnselen en allerhande insectenbeten), 'hoogtegeneeskunde' (met hersen- en longoedeem) en 'duikersgeneeskunde' (met caissonziekte en dieptedronkenschap). Anderzijds komen de veel voorkomende ziekten bij mariniers aan de orde: venerische aandoeningen, malaria, Spaanse griep, tuberculose, mijtenkoorts en vele andere. Maar ook typische scheepsgebonden aandoeningen worden besproken, zowel in klassieke marineschepen (zeeziekte, lawaaihinder, asbest geïnduceerde ziekten) als in onderzeeërs (claustrofobie, zuurstoftekort, geluidsoverlast). Verschillende hoofdstukken zijn gewijd aan de opleiding van het geneeskundig personeel en de keuring der mariniers aan de wal. De zich opvolgende Keuringscentra in Leiden, Voorschoten, Hilversum en Amsterdam worden in detail behandeld. Aparte aandacht wordt geschonken aan de opkomst van vrouwen in de marine sedert de wet van 26 april 1944. Voor deze zogenaamde MARVA (Marine-

vrouwenafdeling) werden voornamelijk verpleegkundigen geselecteerd, doch ook in andere beroeps categorieën werd vrouwelijk personeel opgenomen, om vanaf 1985 tot een volledige integratie van de beide seksen te leiden. Ook de Tandheelkundige Dienst en de Sociale Medische Dienst binnen de Marine komen in aparte hoofdstukken aan de orde. Vooral de opvang van gerepatrieerde gewonde en zieke mariniers uit de Oost na de Tweede Wereldoorlog maakte een sociale en medische begeleiding onontbeerlijk. Ook nadien stond de Sociale Dienst in voor problemen als alcoholisme, druggebruik, homoseksualiteit en psychische stoornissen bij de mariniers. Ten slotte worden in enkele hoofdstukken casestudies naar voren gebracht van medische hulp tijdens specifieke oorlogssituaties, waarbij niet alleen aandacht wordt geschonken aan de Eerste en de Tweede Wereldoorlog, doch ook aan de Nederlandse inbreng in de conflicten van Korea, Cambodja, de Golf, Rwanda en Kosovo. Dat bijzondere aandacht wordt geschonken aan de oorlogstoestanden in de Oost tijdens de Tweede Wereldoorlog en tijdens het naoorlogse Nederlandse bewind over westelijk Nieuw Guinea is begrijpelijk.

Alle hoofdstukken worden doorspekt met zeer vele personele gegevens over geneuvende, respectievelijk gewonde marineartsen of ander personeel. Het boek vormt dan ook een naslagwerk voor alle medisch-historici met marinemilitaire interesse. Dat deze interesse in Nederland al jaren lang bijzonder levendig is, bewijst het bestaan niet alleen van het *Marineblad*, doch meer bepaald van het *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift*, dat sedert de Tweede Wereldoorlog onverdroten wordt uitgegeven, en waaruit de auteurs dan ook regelmatig hebben geput.

Het boek is, zoals gezegd, lijk, maar geeft dan ook enorm veel informatie, die niet alleen voor de medisch historicus, doch ook voor de militair historicus van groot nut kan zijn. Jammer dat weinig of geen vergelijking wordt gemaakt tussen de gezondheidszorg bij de Nederlandse marine en deze van andere Europese landen. De bespreking vanuit militaire gezichtshoek benadrukt de moed, vaak de heldendaden, van het medisch marinekorps door de gehele twintigste eeuw, doch blijft niettemin kritisch en wetenschappelijk met betrekking tot de diverse fasen van de organisatorische evolutie die de Nederlandse Medische Zorg bij de Zeemacht heeft meegemaakt.

De uitgave van het boek is prima verzorgd en vertoont vrijwel geen linguïstische foutjes (met uitzondering van de '*Petite Chirurgie*' (p. 248) of de '*United Nations*' (p. 341), doch erger, van de 'maatschappelijke aard' op de achterflap!). Het groot aantal prachtige en originele zwart-wit afbeeldingen van militaire, medische en andere activiteiten luistert het boek uitstekend op. Al met al een bijzonder boek, weliswaar voornamelijk bedoeld voor geïnteresseerden in medische en militaire geschiedenis, doch eveneens vlot toegankelijk en leesbaar voor elke leek en historicus, die wat meer wil weten over de ervaringen van Nederlandse mariniers tijdens de twintigste eeuw.

Robert Van Hee
Universiteit Antwerpen

David A. Gerber, *Authors of Their Lives. The Personal Correspondence of British Immigrants to North America in the Nineteenth Century* (New York: New York University Press, 2006) 422 p. ISBN 9780814731716 en Bruce S. Elliott, David A. Gerber en Suzanne M. Sinke (eds.), *Letters across Borders. The Epistolary Practices of International Migrants* (New York: Palgrave Macmillan, 2006) 315 p. ISBN 9781403971012

In de traditie van de publicatie van collecties immigrantenbrieven is een nieuwe fase aangebroken die gekenmerkt wordt door grondige theoretische bezinning over de aard, de waarde, de mogelijkheden en beperkingen van deze bron. Deze vernieuwing is voorbereid door verspreide artikelen, maar heeft nu een omslagpunt bereikt in de haast gelijktijdige publicatie van een systematische analyse van vier brievencollecties van negentiende-eeuwse Britse immigranten in Noord-Amerika door de Amerikaanse historicus David A. Gerber en een breed opgezette bundel met essays over correspondenties van migranten in andere delen van de wereld waaraan een internationaal gezelschap van historici heeft meegewerkt.

Gerber markeert met zijn boek *Authors of Their Lives* deze nieuwe richting, die de aandacht vestigt op de waarde van de brief als object. Tot nu toe werden immigrantenbrieven vooral gebruikt om de maatschappelijke ontwikkeling van de schrijvers te volgen. Gerber verplaatst de aandacht van de buitenkant van de immigratie-ervaring naar de binnenkant van de auteurs, naar de psychische ontwikkeling van landverhuizers en vooral de vorming van hun identiteit. Na zes theoretische essays beschrijft de auteur de psychologische ontwikkeling van immigranten in vier casestudies. Zijn historio-grafische overzicht van het gebruik van immigrantenbrieven beschrijft de geboorte van de belangstelling voor deze bron aan het begin van de twintigste eeuw als middel om de gewone man en vrouw een stem te geven. In de afgelopen eeuw is het redactie-proces van gepubliceerde brievencollecties steeds zorgvuldiger geworden. De integriteit van de brief is nu beter gewaarborgd, waardoor delen die vroeger als plichtplegingen en formules overgeslagen werden, nu juist betekenis krijgen. Het unieke van de ervaring van de immigranten en hun persoonlijkheid komt zo in het centrum te staan. Het gevolg hiervan is een correctie van de eenzijdige belangstelling voor sociaaleconomische motieven voor emigratie, voor etnische identiteit (die niet de belangrijkste factor in de beleving van de identiteit is) en voor gemakkelijke generalisaties over assimilatie. Hoewel Gerber als voortrekker van deze onderzoeksrichting veel concepten ontleent aan de sociale wetenschappen stuurt hij het onderzoek weg van algemene patronen en naar individuele ervaringen. Daarbij ontstaat het gevaar van onevenredig veel aandacht voor ontwikkelde mensen die vaardig met de pen zijn. Omdat de eigen identiteit vooral beleefd wordt in relatie tot anderen, zijn brieven bij uitstek geschikt om het bewustwordingsproces van de kwetsbaarheid van die relaties te onderzoeken. Het zijn instrumenten om de gevormde identiteit vast te houden. Gerbers kernbegrip is *negotiation*, het proces van overleg en onderhandelingen dat een voorwaarde is voor een duurzame briefwisseling. Dat overleg vindt gedeeltelijk plaats in de schrijver (veel vaker mannen dan vrouwen; vrouwen hadden minder opleiding) en met de ontvanger. Brieven schrijvers moesten leren wat de ontvangers wilden weten, wat ze konden begrijpen, welke toon ze moesten aanslaan, hoe vaak en hoe lang ze moesten schrijven. Ze waren tegelijkertijd ook lezer van de behoeften van de andere partij. Het doel van het schrijven van brieven was het behoud van contacten met het verleden. Onderdrukking van conflicten was nodig om de continuïteit van de briefwisseling niet in gevaar

te brengen. Gerber sluit zich hierin aan bij de psychologen die het belang van het levensverhaal onderstrepen. Hij inventariseert vervolgens over welke technische vaardigheden de schrijvers moesten beschikken en hoe de technische ontwikkeling van de postbezorging de correspondentiestroom opstuwde. In de briefwisselingen wordt veel ruimte besteed aan het regelen van de briefwisseling naast de emotionele reacties op ingrijpende gebeurtenissen en verslagen uit het dagelijkse leven.

Al deze elementen waren erop gericht het netwerk in stand te houden als steun voor de eigen identiteit en het doortrekken van het levensverhaal. Als dit de belangrijkste functie was voor de schrijvers, is het des te opvallender dat er naar verhouding zo weinig brieven bewaard gebleven zijn uit de Oude Wereld. Dat kan te maken hebben met de hoge mobiliteit van de immigranten en de onverschilligheid van latere generaties, maar dit gegeven peuzelt toch wat af van de psychologische waarde van de brieven. Zonder de antwoordbrieven (die zeldzaam zijn) moeten er veel aanvullende feiten oningevuld blijven. Misschien is een betere verklaring dat de brieven uit Amerika vaak veel boeiender waren dan die van de thuisblijvers. Per definitie zijn immigrantenbrieven geen brieven uit het oude vaderland. Het zou heel goed kunnen dat de culturele waarde van een brief uit Amerika door Gerber wordt onderschat. Vergelijking met correspondentie naar koloniën zou die culturele waarde van een brief nader kunnen bepalen. Dan zou duidelijk worden of brieven uit bijvoorbeeld Nederlands-Indië even vaak bewaard werden als brieven uit Amerika en of het aantal verzonden en ontvangen brieven die bewaard werden elkaar in evenwicht houdt. Dit boek levert een belangrijke bijdrage aan het begrijpen van de context waarin immigrantenbrieven ontstonden en het stimuleert om oudere gepubliceerde collecties te herlezen omdat delen die eerder saai leken, nu betekenis krijgen in het licht van de persoonlijkheidsvorming. Het boek had nog aan belang kunnen winnen door een model te bieden om immigrantenbrieven te benaderen. Nu zit dat nog verborgen in een uitvoerig betoog, dat is doorspekt met citaten uit de 71 collecties die de auteur voor zijn onderzoek heeft benut.

Twee zaken krijgen mijns inziens te weinig aandacht in het boek, namelijk de periodisering binnen de negentiende eeuw zelf (met volgens mij een duidelijk scharnierpunt rond 1875 als de communicatie door stoomvaart, postverdragen en telegraaf zekerder en goedkoper wordt) en de vergelijking met immigranten uit andere landen. Hoewel Gerber gelijk heeft dat het leven van een individu niet direct begrijpelijk wordt als we veel over zijn of haar groep weten, had aanvullend kwantitatief onderzoek het onderzoek kunnen ondersteunen, vooral wat betreft de technische kanten van het postverkeer. De algemene uitspraak dat negentiende-eeuwse immigranten al in hun communicatie transnationaal functioneerden, verschilt wellicht per nationaliteit. De vier Britse immigranten die Gerber in de casestudies beschrijft, zijn eerder uniek dan representatief voor de andere briefschrijvers. Ze leefden in de eerste helft van de negentiende eeuw en voor hen was taal minder een obstakel in het onderhouden van hun relaties.

De bundel *Letters across Borders* voorziet in de behoefte aan een bredere internationale horizon voor de interpretatie van immigrantenbrieven. De veertien essays zijn onderverdeeld in vijf delen, over kansen en beperkingen van brieven, de praktijk van het brieven schrijven, censuur, publicatie van brieven, nationale identiteit en verhouding met de staat. Ze bestrijken naast talrijke Amerikaanse collecties ook Mexicaanse, Australische, Ierse, Duitse, Litouwse, Welse, Poolse, Oekraïense en Russische brieven. Ze zijn niet alleen geografisch gespreid, maar ook wat betreft generaties, tijds-

periodes, klasse en sekse. De essays onderwerpen de brieven aan stijlonderzoek, bekijken de ontvangst, genderverdeling en retorische strategieën. De auteurs komen voort uit recente taalkundige en transnationale onderzoeksscholen. Zo vormen deze essays modellen voor belangrijke deelvragen in het onderzoek in en naar briefwisselingen. Mijn enige kritiekpunt is dat de diverse essays de historiografie van het brievenonderzoek, vooral Ericksons *Invisible Immigrants* en Thomas en Znaniecki's *Polish Peasants in Europe and America* beschrijven, terwijl die in de inleiding al besproken zijn.

Eén van de deelvragen van dit onderzoeksveld is die naar de representativiteit van bewaarde brieven. Het Duits-Amerikaanse onderzoeksduo Wolfgang Helbich en Walter Kamphoefner presenteert in hun bijdrage een belangrijk hulpmiddel om het relatieve belang van de immigrantenbrieven te bepalen via de koppeling van de auteurs aan de opbouw van de bevolking. Dan blijkt uit ettelijke voorbeelden dat blanke mannen sterk oververtegenwoordigd zijn. Zij dringen er op aan om niet alleen de brieven goed te bewaren, maar ook om zoveel mogelijk profielen te maken van de schenkers. Daar ligt volgens hen de sleutel voor het begrijpen waarom brieven bewaard worden. Hun conclusie is dat hoger opgeleiden de beste toeleveranciers waren, zeker als de brieven door welvarende of geslaagde immigranten geschreven waren. Dit onderzoek in een collectie van zeventuizend brieven bevestigt, met enkele kanttekeningen, de bruikbaarheid van brieven als spiegel van een grotere groep.

Aanwijzingen voor het belang van de culturele waarde van brieven vormen het buitenproportionele aandeel van brieven uit de periode van de Goudkoorts (rond 1848) en de verwaarlozing van het bewaren van (minder interessant geachte) brieven uit de twintigste eeuw. Vergelijking tussen Britse en Duitse emigranten in Australië toont unieke kenmerken aan. De eerste groep verwachtte toch in een soort moederland aan te komen, de tweede stond veel opener tegenover de nieuwe omgeving. Deze bundel toont aan dat brieven ook andere doelen hadden dan het in stand houden van familierelaties. Brieven aan buitenlandse autoriteiten hadden tot doel toestemming voor toelating te verwerven of te garanderen. Andere briefschrijvers zochten huwelijkspartners of maakten zakelijke afspraken. Hier lopen we tegen een nog onopgelost classificatieprobleem aan. Hoewel er gedetailleerde statistieken over nationale postuitwisseling bestaan, is het lastig vast te stellen welk aandeel de privé-correspondentie in deze stroom had en wat zakelijk van aard was. Aangezien plaatselijke postarchieven meestal vernietigd zijn, is niet duidelijk hoe migratie en correspondentievolume precies samenhangen.

Eén van de basisvragen is, hoe het mogelijk was dat er een soort model ontstond voor een 'goede' immigratiebrief. Onder Ierse immigranten circuleerden particuliere brieven in een brede kring zodat er door de praktijk een modelbrief gevormd kon worden. Andere groepen, zoals de Litouwers, volgden juist boeken met schrijfvorbeelden. Een tussenvorm waren de brieven die in kranten gepubliceerd werden. In de zoektocht naar authentieke geluiden van gewone mensen werden deze brieven door historici als onbetrouwbaar afgewezen, maar hun waarde wordt hersteld als onderdeel van een immigratiecultuur waaraan landverhuizers en redacteurs bijdroegen.

De vraag dringt zich op welke veranderingen elektronische post zal brengen. Historica Suzanne Sinke geeft daarop een verrassend antwoord. In haar onderzoek naar huwelijksarrangementen die per post zijn gemaakt in de afgelopen vier eeuwen toont ze aan dat het doel en de opstelling belangrijker waren dan het medium, brief, krant of website. Maar dat zal bij andere doelen kunnen verschillen als frequentie en gemak

belangrijker zijn om aan het gestelde doel te beantwoorden. Die digitale bronnen lopen nog meer het risico van vernietiging dan papieren bronnen.

De slotsom van dit overzicht is dat beide boeken elkaar goed aanvullen en samen een veelbelovend nieuw perspectief openen voor het onderzoek naar (immigranten)brieven door zinvolle onderzoeksvragen te stellen en (deels) te beantwoorden. Onderzoek naar internationale vergelijkingen, de interactie tussen publiek en particulier gebruik van brieven, de culturele waarde van de brief en de periodisering van de functierverschuiving in correspondentie kan nu met vrucht ondernomen worden.

Hans Krabbendam

Roosevelt Study Center, Middelburg

Cor Trompetter, *Leven aan de rand van de Republiek. Stad en gericht Almelo 1580-1700* (Amsterdam: Bert Bakker, 2006) 471 p. ISBN 9035128389

Cultuurgeschiedenissen waarin het leven op het platteland in de vroegmoderne tijd wordt beschreven, zijn in Nederland dun gezaaid. De inmiddels klassiek geworden studie van A.Th. van Deursen over het Hollandse dorp Graft uit 1994, heeft maar weinig navolging gekregen. Voor Oost-Nederland is daar echter verandering in gekomen met het verschijnen van het boek van historicus Cor Trompetter, getiteld: *Leven aan de rand van de Republiek*. In deze studie, verschenen in het kader van het nwo-project 'Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw', beschrijft Trompetter het dagelijks leven in het stadje Almelo en het omliggende platteland in de periode 1580-1700.

Almelo kende in de zeventiende eeuw een turbulente geschiedenis. De historie van deze plaats, waarin rond het jaar 1600 ruim 860 mensen woonden, kan niet los worden gezien van de Tachtigjarige Oorlog. Twente viel afwisselend onder Spaans en Staats gezag. Daardoor hadden de inwoners van Almelo niet alleen zwaar te lijden van plunderingen, brandstichtingen en afpersingen; het was tevens bepalend voor de godsdienstige verhoudingen in het gebied. De hervorming slaagde slechts gedeeltelijk waardoor er, naast de gereformeerden, een groot aantal katholieken te vinden was. Daarnaast wist zich nog een kleine groep doopsgezinden een plaats in de Almelse samenleving te verwerven. De bevolking van Almelo was voornamelijk werkzaam op het platteland of vond zijn bestaansmiddelen in de hout- en graanhandel. Door de gunstige ligging aan het water wist de plaats zich te ontwikkelen tot het economisch centrum van Noord-Twente, waar na 1675 vooral de linnennijverheid steeds belangrijker werd.

Bestuurlijk gezien nam Almelo in het gewest Overijssel een bijzondere plaats in. De stad lag midden in een zogenaamd gericht, eveneens Almelo geheten. Samen met het schoutambt Vriezeveen vormden stad en gericht een heerlijkheid, waarvan er in Overijssel slechts drie te vinden waren. Het grootste gedeelte van de zeventiende eeuw stond de heerlijkheid Almelo onder het gezag van een heer uit de familie Van Rechteren. De bemoeienis van de verschillende heren met de kerk en de samenleving was groot. Zij hechtten zeer sterk aan hun heerlijke rechten en kwamen daardoor steeds vaker in conflict met een groot deel van de bevolking. Het bleek een ongelijke strijd. De Staten van Overijssel kozen op cruciale momenten partij voor de heer van Almelo waardoor de zelfbewuste burgers uiteindelijk het gevecht om de politieke zeggenschap in hun stad verloren.

Trompetter, die eerder promoveerde op een dissertatie over textielondernemers in Twente in de zeventiende en achttiende eeuw, heeft voor zijn boek een indrukwekkende hoeveelheid archiefstukken doorgenomen. Veel van het materiaal bestond uit moeilijke fiscale bronnen, die hij heeft verwerkt in tabellen en grafieken. Daarbij beperkt hij zich niet alleen tot de cijfertjes maar verbindt deze nadrukkelijk met de politieke gebeurtenissen. Het resultaat is een boek met veel nieuwe gegevens waarin, in tegenstelling tot sommige andere plattelandsstudies, geen romantisch beeld wordt geschetst van de vroegmoderne samenleving. Trompetter laat duidelijk zien dat het dagelijks leven werd getekend door oorlog, ziekten en criminaliteit.

Dit neemt echter niet weg dat deze studie verschillende vragen onbeantwoord laat. De auteur heeft ervoor gekozen een boek te schrijven waarin het bronnenmateriaal centraal staat. Helaas krijgt het boek daardoor regelmatig een sterk evenementieel karakter. Dat gebeurt bijvoorbeeld wanneer het gaat om de chronologisch beschreven conflicten tussen de burgerij en de heren van Almelo, waaraan maar liefst drie hoofdstukken worden gewijd. Iets vergelijkbaars zien we gebeuren bij de beschrijving van uitgaven door het gasthuis en de diaconie aan rondtrekkende armen, vluchtelingen, soldaten en studenten (p. 179 en 187). Trompetter beperkt zich tot een opsomming van feiten, zonder daaraan een conclusie te verbinden. In het dorp Graft, zo constateerde Van Deursen, werd de mate van solidariteit bepaald door de geografische afstand. De inwoners uit het dorp hadden in de regel meer over voor de eigen dorpsgenoten dan voor armen en behoeftigen elders in het land. Buiten de grenzen van de Republiek had men enkel nog aandacht voor geloofsgenoten. Het zou interessant zijn te weten of deze conclusie ook opgaat voor een samenleving aan de rand van de Republiek. Waar lag eigenlijk de grens voor de inwoners van Almelo? Waren zij bijvoorbeeld meer begaan met hun Duitse geloofsgenoten, die veel dichterbij woonden dan hun Hollandse broeders en zusters?

Een tweede belangrijk bezwaar bij deze studie betreft de selectie van de gepresenteerde feiten. Volgens de auteur heeft hij in dit boek 'een cultuur in brede zin, het geheel aan menselijke activiteiten' willen beschrijven. Desondanks komt de lezer over sommige onderwerpen heel veel en over andere helemaal niets te weten. Zo zijn er in het boek drie hoofdstukken opgenomen over belastingen en belastingplichtigen. Maar de inwoners van Almelo hebben vast en zeker hun geld niet alleen gebruikt om belasting te betalen. Kocht men wel eens een boek of een pamflet? Werd er gelezen? Hoe was het gesteld met de schrijfvaardigheid? Over deze kant van de cultuur horen we niets.

Dit boek had aanmerkelijk aan waarde gewonnen, wanneer Trompetter veel nadrukkelijker gebruik had gemaakt van de bestaande literatuur. Zijn – overigens prachtige – bronnen hadden daardoor meer algemene geldigheid gekregen. Bovendien was waarschijnlijk duidelijker geworden wat nu precies het eigen karakter was van de Oost-Nederlandse plattelandssamenleving, zeker wanneer vaker was vergeleken met de situatie op het Hollandse of Brabantse platteland. Dit alles neemt niet weg dat de historicus die deze vergelijking wil maken met *Leven aan de rand van de Republiek* een studie in handen heeft die daarvoor enorm veel aanknopingspunten biedt.

Arjan Nobel
Universiteit Leiden

Annemarie Armbrust, Marguérite Corporaal en Marjolein van Dekken (eds.), *“Dat gy mij niet vergeet”*. *Correspondentie van vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam: Aksant, 2006) 202 p. ISBN 9052602271

Deze bundel over vrouwenbrieven in de vroegmoderne tijd is samengesteld ter gelegenheid van het vijftienjarig jubileum van de Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd. De samenstellers hebben gekozen voor het genre van de brief omdat correspondentie een toegankelijke en veilige vorm was voor vrouwen om zich in de publieke sfeer te begeven en een eigen stem te ontwikkelen, zoals Marguérite Corporaal in haar inleiding stelt. Ook konden vrouwen door middel van brieven netwerken creëren die hun sociale positie versterkten. Verder bieden juist brieven een kijkje in het dagelijks leven van vrouwen in de vroegmoderne tijd (p. 23). Corporaal gaat in haar inleiding in op de verschillende functies van correspondentie, zoals die in ander onderzoek naar voren zijn gekomen. Brieven fungeerden in de humanistische traditie voor de elite als middel om te netwerken en kennis uit te wisselen, zo ook voor een beperkt aantal geleerde vrouwen. Door persoonlijke brieven hielden vrouwen voorts contact met hun familie, maar konden ze ook hun eigen identiteit ter sprake brengen, soms uitmondend in meer filosofische betogen over de positie van de vrouw.

Deze functies van de brief zijn bekend uit ander onderzoek. Het tweeledige doel van de bundel, enerzijds aan te tonen hoe vrouwelijke schrijvers door middel van het genre van de brief hun eigen stem ontwikkelen, die ze vervolgens wellicht in andere genres konden laten klinken en anderzijds via brieven toegang te verkrijgen tot het dagelijks leven van vrouwen, beoogt dan ook niet methodologisch of theoretisch vernieuwend te zijn. Dat is jammer, zeker omdat een recente publicatie, die niet wordt genoemd in *“Dat gy mij niet vergeet”*, heeft laten zien hoe dat wel kan. Het betreft Jane Couchman en Ann Crabb (eds.), *Women’s Letters Across Europe, 1400-1700. Form and Persuasion* (Aldershot etc.: Ashgate, 2005). Deze bundel, waarvan de bijdragen zorgvuldig op de centrale these zijn afgesteld, onderzoekt hoe vrouwen in de vroegmoderne tijd epistolaire conventies gebruikten als middel om anderen te overtuigen. Couchman en Crabb benadrukken zowel de discursieve als de materiële aspecten van het briefschrijven, maar beschouwen de brief niet zomaar als een tekst die direct toegang tot het dagelijks leven in het verleden geeft.

Sommige artikelen in de bundel van Armbrust, Corporaal en Van Dekken doen dat helaas wel. Het essay van Edda Holm over de Franse schrijfster Marie de Gournay (1565-1645) en het artikel van Pim van Oostrum over de vriendschap tussen Elisabeth Wolff-Bekker (1738-1804) en Agatha Deken (1741-1804) ontberen beide een vraagstelling en zijn daarom niet meer dan bloemlezingen uit de correspondentie van deze vrouwen, hoe interessant deze vrouwenlevens ook zijn geweest. Hetzelfde geldt voor het tweede deel van het artikel van Netty van Megen over brieven van zeemansvrouwen in de zeventiende eeuw. Het eerste deel van het artikel daarentegen, laat zien hoe deze brieven een unieke bron zijn om het taalgebruik van de lagere klassen te analyseren.

In andere artikelen, die eveneens een meer specifieke vraagstelling hebben, worden boeiende aspecten van de brief naar voren gebracht. Zo laat Mirjam de Baar overtuigend zien hoe de Vlaams-Franse profetes Antoinette Bourignon (1616-1680) slim van de conventies van de briefvorm gebruikmaakte om haar godsdienstige boodschappen over te dragen. Bourignon combineerde de genres van het vroomheidstraktaat en de zendbrief tot een nieuw genre: de brief als geestelijk opwekkingsinstrument.

Tevens toont De Baar aan dat Bourignons gepubliceerde brieven echt waren, en niet gefingeerd, zoals andere wetenschappers hebben verondersteld.

Suzan van Dijk bericht voorts over explorerend onderzoek, waarin zij de receptie van het werk van Belle van Zuylen (1740-1805) nagaat aan de hand van brieven van lezeressen/vriendinnen aan de beroemde schrijfster. Van Dijks centrale vraag is of vrouwelijke lezers zich in hun brieven aan de auteur anders opstelden dan mannelijke lezers. De voorlopige conclusie van Van Dijk luidt dat de lezeressen vol bewondering voor Van Zuylen zijn en hun eigen bescheidenheid benadrukken. Nader onderzoek dat de reacties van mannelijke lezers zal bestuderen, moet echter het genderspecifieke karakter van de lezersrespons bevestigen.

Agnes Sneller concludeert juist uit vergelijkend onderzoek dat studies over de betekenis van vriendschap in de vroegmoderne tijd meestal voorbijgaan aan de rol van vrouwen in een vriendschap. Sneller gaat daarom aan de hand van de briefwisseling tussen Pieter Cornelisz. Hooft (1581-1647) en diverse vrouwen, zoals Tesselschade Roemers (1594-1649), na hoe zij hun vriendschap vorm geven in hun correspondentie. Sommige conclusies van Sneller over gender, brieven en vriendschap komen overeen met hetgeen ik daarover heb geschreven in mijn in 2005 verschenen dissertatie, *Conventionele correspondentie* en in mijn “De tribune der vrouw”. Vrouwenbrieven 1750-1850’, *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 58 (2004) 173-194. Beide publicaties worden overigens niet door Sneller, noch in de inleiding, genoemd.

Deze bundel als geheel biedt niet veel nieuwe methodologische inzichten, maar de diverse artikelen verwijzen wel naar boeiende vrouwenlevens, waarin het schrijven van brieven van vitaal belang was.

Willemijn Ruberg
University of Limerick

Roel van der Veen, *Afrika. Van de Koude Oorlog naar de 21ste eeuw* (Amsterdam: KIT Publishers, 3de herziene druk 2004) 472 p. ISBN 9789068325256

Er wordt vaker beweerd dat de interesse voor Afrika in onze Westerse maatschappij afneemt omdat niemand nog kan begrijpen wat er zich afspeelt. En dus wordt onbekend zeer snel onbemind. Het gevolg is dat de beelden die wij vandaag van dit continent voorgeschiedeld krijgen, beelden zijn die ons langzamerhand overtuigen dat Afrika in het ‘heart of darkness’ is blijven steken of althans goed op weg is om daar naar terug te keren. We horen hallucinerende cijfers van het aantal aidspatiënten. We zien dagelijks hoe duizenden er letterlijk alles voor geven om het continent te ontvluchten en niet zelden op hun weg naar betere oorden de dood tegemoet gaan. We horen spreken van de toenemende ‘etnisering’ van de maatschappij en het etnisch geweld dat daaruit voortvloeit, van jonge krijgers die nauwelijks het kindzijn zijn ontgroeid zijn en toch vol overgave vechten voor een doel dat zij niet kunnen begrijpen. We zien economische cijfers en statistieken die aantonen dat Afrika als enige continent de globalisering aan zich voorbij laat gaan. Kortom het gevoel leeft dat Afrika de boot van de modernisering en dus de loop van de geschiedenis gemist heeft en eerder een weg terug heeft ingezet om in een eigen traditioneel verleden te berusten. In deze context van hardnekkige clichés, neemt Roel van der Veen de uitdaging aan, om in zijn boek een genuanceerde uitleg te geven bij de recente evoluties die zich op het

Afrikaanse continent hebben afgespeeld. Hij doet dat met een provocerende stijl, zonder een blad voor de mond te nemen. Bij hem moet je geen diplomatieke nuances verwachten. Hij is scherp in zijn analyse, maar even scherp in zijn oordeel wat misschien niet verwacht wordt van iemand die als beleidsmedewerker bij het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken tewerkgesteld is.

In het lijvige werk – het boek telt ruim 440 bladzijden tekst – bespreekt de auteur ruw geschetst de periode van de onafhankelijkheid tot de eerste jaren van de 21e eeuw. Met andere woorden, de lezer vindt in dit boek een halve eeuw recente geschiedenis terug, van een continent dat in tegenstelling tot ons denkbeeld ongelooflijk divers is. Het boek is wel toegespitst op het politiek-economische aspect. De staat in al haar kenmerken en vertakkingen vormt de rode draad van het verhaal. Soms zal wel eens gewezen worden op het culturele of het sociale maar dan eerder als een cluster van de staat dan als fenomeen op zich.

Het boek bestaat uit tien hoofdstukken, een inleiding en een conclusie maar het zou onderverdeeld kunnen worden in twee grote delen die elk een andere benadering van het onderwerp inhouden. Een eerste deel, waartoe de vier eerste hoofdstukken behoren, brengt het chronologisch verhaal van de laatste vijftig jaar. Vertrekkende van de Koude Oorlog, waarin Afrika de periferie was waar de grootmachten via ‘proxies’ hun oorlog uitvochten, loopt het verhaal verder over de periode van de economische recessie van de jaren zeventig en tachtig, gevolgd door een periode waarin de euforie van het beëindigen van de Koude Oorlog ook in Afrika een democratiseringsgolf teweeg bracht om ten slotte af te ronden met een kritische beschouwing over wat er recentelijk allemaal onder de term ‘African renaissance’ verkondigd werd. Een idee dat, onder impuls van de huidige president van Zuid-Afrika, door een Afrikaanse elite gedragen wordt, met de bedoeling Afrika in de 21e eeuw dichter bij het ‘centrum van de geschiedenis’ te brengen. De overblijvende hoofdstukken zijn eerder thematisch van aard en daarin worden bepaalde specifieke aspecten van Afrika’s politieke geschiedenis verdiept. Zo wordt achtereenvolgens de desintegratie van de staat besproken, de Rwandese genocide en de recente oorlogen die het continent teisteren, de plaats van Afrika in de wereldeconomie, de bevolkingsgroei en de aidsepidemie, armoede en internationale hulp, en ten slotte het functioneren of eerder disfunctioneren van de veelal zwakke Afrikaanse staat. Met zwak wordt hier niet zozeer de greep van de staat op de bevolking bedoeld maar eerder de beperkte capaciteit die deze overheidsapparaten hebben in het ontwikkelen en uitvoeren van sociaaleconomische beleidsmaatregelen. Bij elk van de behandelde thema’s heeft de auteur oog voor de diversiteit van Afrikaanse landen en hun geschiedenis. Men krijgt aldus een genuanceerde en gedi-versifieerde analyse van de recente geschiedenis van Afrika waarin de auteur een aantal persoonlijke sleutels aanreikt die het eenieder makkelijker zouden moeten maken Afrika te begrijpen. Wie dus stelt dat er geen boek in het Nederlands voorhanden is dat hem of haar wegwijs kan maken in de recente geschiedenis van Afrika heeft ongelijk. Ik kan iedereen die een algemene kennis van Afrika heeft en deze kennis wenst te verdiepen, de lectuur van het boek aanraden.

Het boek is echter niet vernieuwend (heeft waarschijnlijk deze pretentie ook niet). Wie dus op zoek is naar iets nieuws en enkel om deze redenen het boek zou lezen zal bedrogen uitkomen. De auteur heeft in eerste instantie willen beschrijven maar ook zijn verhaal proberen te onderbouwen. Daarvoor gebruikt hij een wetenschappelijk kader dat de laatste twintig jaar werd ontwikkeld om het functioneren en disfunctioneren van de staat in Afrika uit te leggen.

Het is jammer dat de auteur de bovenvernoemde inspanning om te tonen hoe divers Afrika is, niet doorgetrokken heeft. Hij beperkt zich in zijn analyse tot Sub-Saharaans Afrika. Echter, Noord-Afrika heeft altijd een belangrijke wisselwerking gekend met de rest van het continent. De eilandengroep rondom het continent heeft de auteur ook bewust niet besproken omdat het volgens hem een te beperkte betekenis heeft voor de rest van het continent en het 'algemene beeld van Afrika in positieve zin (zou) vertekenen'. Misschien had de auteur dat juist wel moeten doen. Deze delen van Afrika bevestigen immers niet noodzakelijk de conclusies die veelal gelden voor grote delen van Sub-Sahara Afrika. Dit zou de laatste bladzijden van het boek, waarin de auteur uitlegt wat nu de externe maar voornamelijk ook de interne redenen zijn van het falen van Afrika en waarom het continent een moeilijke maar niet noodzakelijk uitzichtloze toekomst tegemoet gaat, sterker hebben gemaakt. Het feit dat andere delen van Afrika anders zijn zegt niet alleen iets over de diversiteit maar bevestigt nog meer de specifieke kenmerken van grote delen van Sub-Sahara Afrika.

Het beeld van Afrika dat men overhoudt na het lezen van dit boek is genuanceerd pessimistisch. Het zijn namelijk de sociaal-culturele kenmerken en de historische achtergrond van Afrika die als leidmotief van het falen naar voren worden geschoven. Toch wijst de auteur ook op een aantal succesverhalen en positieve ontwikkelingen die volgens hem wel eens als hefboom zouden kunnen dienen om sommige landen uit het dal te helpen. Zoals een aantal Aziatische staten die deels uit hun eigen traditie zijn blijven putten maar ook westerse kenmerken zijn gaan vertonen, zullen volgens de auteur waarschijnlijk ook een aantal Afrikaanse staten dat evenwicht vinden en moderne staten worden. Zou de auteur dan toch een genuanceerde aanhanger zijn van de moderniseringstheorie?

Stefaan Smis

Universiteit Gent en Vrije Universiteit Brussel

Ulbe Bosma, Remco Raben en Wim Willems, *De geschiedenis van Indische Nederlanders* (Amsterdam: Bert Bakker, 2006) 238 p. ISBN 9035129326 en Annemarie Cottaar (ed.), *Indisch leven in Nederland* (Amsterdam: Meulenhoff, 2006) 256 p. ISBN 9029075503

Er is, zeker sinds het begin van de jaren negentig toen de positie van de Indische Nederlanders opnieuw op de politieke agenda kwam, het een en ander over de Indische geschiedenis geschreven. En het ziet ernaar uit dat de stroom publicaties voorlopig nog niet opgedroogd is vanwege de subsidies die 'Het Gebaar' in 2005 in het kader van collectieve projecten voor de Indische gemeenschap ter beschikking stelde. Voorafgaande aan de stichting Het Gebaar had nwo (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek) vanaf 1996 al een onderzoeksprogramma naar de geschiedenis van Indische Nederlanders gefinancierd. Dit programma resulteerde tussen 2001 en 2004 in drie pillen van de hand van Ulbe Bosma en Remco Raben (*De oude Indische wereld 1500 – 1920*), Hans Meijer (*In Indië geworteld, de twintigste eeuw*) en Wim Willems (*De uitocht uit Indië 1945-1995*). In de eerste helft van 2006 verschenen opnieuw twee publicaties over de Indische geschiedenis. De eerste was het, weliswaar door slechts drie van de vier onderzoekers geschreven, slotstuk van het nwo-programma: *De geschiedenis van Indische Nederlanders*. De tweede publicatie onder

redactie van Annemarie Cottaar was een van de 'Gebaar projecten': *Indisch Leven*, een boek vol foto's uit het Historisch Beeldarchief Migranten dat is ondergebracht bij het IISG, afgewisseld met verhalen door 'literaire auteurs en journalisten met een Indische achtergrond' (p. 13). In *Indisch leven* komt de 'Indische stem' dan ook explicieter naar voren dan in *De geschiedenis van Indische Nederlanders*. Ook het beeldmateriaal in *Indisch leven* geeft een intiëmer beeld dan in *De geschiedenis van*.

De auteurs van *De geschiedenis van* hebben er gelukkig voor gekozen om in het slotstuk niet te herhalen wat ze al aan de ruim duizend eerder verschenen pagina's hadden toevertrouwd. Ook hebben ze er, om voor de hand liggende redenen, voor gekozen om niet nog een keer de feitjes op een rij te zetten (p. 9). Soms maakt dat het lezen van het boek wel wat ingewikkeld. Lezers die de drie dikke delen niet in de kast hebben staan missen naslagwerk. Als op pagina 32 wordt gezegd dat de Bataviase elite werd meegezogen door onder andere politieke twisten in Europa, wil de lezer graag weten welke dat waren. Dit is echter niet onoverkomelijk. De auteurs hebben gekozen voor een thematische opzet. Het eerste hoofdstuk behandelt de Indische geschiedenis aan de hand van migratiestromen. Vanaf de eerste Europese nieuwkomers via migratie binnen de kolonie en vanuit het moederland tot de grote uitstroom na de tweede wereldoorlog. Door te focussen op migratie wordt een helder beeld geschetst van de wording van de koloniale samenleving waar, naast de Indonesische bevolking zelf, een koloniale midden- en bovenklasse ontstaat van zogenaamde blijvers, met een gering contact met het moederland, en trekkers die op en neer pendelen naar het moederland. De context van de ontwikkelingen in de kolonie: de globalisering, de toename van de vraag naar rubber en olie vanwege de auto geven een helder beeld op de veranderende koloniale samenleving. Het thema migratie verliest echter aan kracht zodra het over de geschiedenis na de overkomst gaat. Het tegenovergestelde is het geval met het tweede thema: burgerschap, dat wint juist aan kracht naarmate de tijd verstrijkt. De notie burgerschap is dermate met de 'moderne staat' verbonden dat het weinig zeggingskracht heeft voor de vroegste periode. Overtuigend laten de auteurs zien hoe burgerschap in de twintigste eeuw, zeker voor de koloniale elite vormgevend wordt. Mede in reactie op het opkomende Indonesische nationalisme. Binnen de kolonie ontwikkelde zich een burgerschap, waarbinnen een 'wonderlijk allegaartje van koloniale, inheemse en Indo-Europese initiatieven' konden meedoen en ook samenwerkten, gericht op een burgerschap dat hen aan Indië bond en niet aan Nederland. In het laatste hoofdstuk worden de breuklijnen die in de Indische geschiedenis terug te vinden zijn op een rijtje gezet: sociaaleconomische tegenstellingen, verschillende oriëntaties binnen de Nederlands Indische koloniale bovenlaag, de scheidslijnen die de Japanners aanbrachten, de keuzes in het kader van de dekolonisatie en de verschillen tussen de Indische Nederlanders na repatriëring en de ontvangende Nederlandse samenleving. Om welke breuklijn het ook gaat, bijna altijd is er ook sprake van kleurverschil, niet alleen in Nederland na migratie, ook in de kolonie en in Indonesië. De breuklijn van de dekolonisatie heeft Indische Nederlanders naar Nederland gebracht, maar ook achtergelaten in Indonesië.

Omdat in de drie hoofdstukken dezelfde perioden aan bod komen is het onontkoombaar dat er soms wat sprake is van herhaling, echter op geen enkel moment echt storend. Anders ligt dat met een aantal reflectieve passages. Het zijn bewoordingen die kriegelig maken, net als formuleringen als 'de Indische stam strekt zich uit over alle werelddelen' (p. 206). Of zoals aan het einde van het eerste hoofdstuk wordt beweerd dat Indische Nederlanders de balans willen opmaken en hun levensverhaal willen

vertellen aan hun kinderen en kleinkinderen, waarbij de sleutelwoorden 'begrip en overdracht' zijn (p. 79). Het klinkt welzijnswerkerachtig.

Dat desondanks Indische Nederlanders af en toe wel degelijk erg moe zijn om hun verhaal nogmaals te moeten vertellen wordt scherp verwoord in de bijdrage van Siem Boon in het boek van Cottaar. Eerst schrijft zij over een feest van herkenning als ze naar de foto's uit het Historische Beeldarchief Migranten kijkt, hoewel ze ook direct twijfels heeft: 'Hoe zullen de foto's door de Hollandse goegemeente worden bekeken?' (p. 200). Nadat ze toch besloten heeft om haar Indische verhaal te vertellen eindigt ze met het wegklikken van de foto's op haar laptop en dat ze zich realiseert dat de volgende dag het weekend begint en ze kan doen wat ze wil. En zich bedenkt: 'Ik heb morgen geen zin om het Indische verhaal weer te vertellen' (p. 208). *Indisch leven in Nederland* is mooi vormgegeven en de foto's zijn intiem en veelzeggend, zeker voor iemand die de beelden op de foto's weet te plaatsen. Een probleem van fotoboeken is dat weinig mensen in staat zijn om beeldmateriaal op zichzelf als bron van kennis te gebruiken. Meestal wordt beeldmateriaal illustratief gebruikt en volgt de betekenis uit de tekst. Het is moedig van Cottaar dat ze de andere weg bewandeld en de foto's als uitgangspunt nam. Zij het dat ook zij niet helemaal zonder teksten kon. De tien verhalen geven enige houvast om de foto's te interpreteren, maar staan er tegelijkertijd weer zo los van dat ze geen echt houvast bieden. *Indisch leven in Nederland* loopt daardoor langs twee sporen: langs het beeldverhaal en langs het geschreven verhaal. Langs de thema's die bij de geschiedenis van migranten horen: de familie, het land van herkomst, werk, eten en muziek maken en vooral veel gezelligheid met elkaar. De thema's worden door Cottaar zo niet expliciet gerangschikt, maar ze zijn te herkennen in de beelden en de verhalen. De verhalen en foto's leveren meerdere diamantjes op. Het verhaal van Siem Boon: het feest van herkenning en vermoeidheid om opnieuw het verhaal te vertellen is al genoemd. De bijdrage van Jan Blokker over de 'klassieke' confrontatie na aankomst in Nederland: vraagt de slager kan ze ons verstaan? Of de bijdrage van Helga Ruebsamen over het interieur van haar moeders kamer dat als een ankerplaats voor een persoonlijke Indische geschiedenis functioneert, met onder andere zoveel foto's dat ze niet allemaal in de albums konden en dus opgestapeld lagen in een hutkoffer' (p. 163). Ook tussen de foto's zitten diamantjes. Veel zijn sfeervolle symbolen van hun tijd: de serie gitaristen en andere muzikanten in onder andere huiskamers (p. 150-157) of de voetbalelftallen op kale velden begeleid door mannen met lange jassen (p. 216-217). Soms stralen ze dissonantie uit zoals de *pencah silat* oefening in Artis; alsof een Indisch tafereel wordt nagespeeld in een Nederland landschap (p. 210). Een van de mooiste diamantjes is een uitstapje in 1955 (p. 196). Een Volkswagen-busje op de vluchtstrook met op de achtergrond de stalen bogen van een brug. Op de plaats van de rijder hangt Guus Vogel uit het raam, de kinderen Wendel staan in het dakraam van het busje en kijken in de camera, terwijl naast hen een volwassene zit en toeziet of ze geen gevaar lopen. De weg is verder leeg. Het is een verstilde foto. Indische Nederlanders in het kale en kille Nederlandse landschap, op pad zoals ze in Indië deden: met enkele families met de auto erop uit. En dan op de foto met de auto!

Het gevaar dat *Indisch leven in Nederland* loopt is dat lezers/kijkers zonder Indische referenties slechts kiekjes zien en Indische Nederlanders opnieuw het verhaal moeten vertellen, ook al is het weekend. Aan de andere kant biedt het de mogelijkheid voor nieuwe verhalen. De foto's van Indische Nederlanders in de nieuwbouw wijk in de jaren vijftig (p. 62-63) kan niet anders dan de lezer op de gedachte brengen dat Nederland al multicultureel was tijdens de jaren van de opbouw. En wat te denken

van de foto op pagina 108 met een groepje Indische Nederlanders die werken bij de sociale verzekeringsbank met in de tekst 'oorspronkelijk bijschrift: de "Blauwtjes"'. De breuklijn 'kleur' die in *De geschiedenis van Indische Nederlanders* werd geschetst is dus ook evident in de visuele sporen na de migratie naar Nederland.

Fridus Steijlen

Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Leiden

B. Gasenbeek, J.C.H. Blom en J.W.M. Nabuurs (eds.), *God noch autoriteit. Geschiedenis van de Vrijdenkersbeweging in Nederland* (Amsterdam: Boom, 2006) 336 p. ISBN 9085063582

De schrijvers die, naar wij hopen, in het jaar 2056 geroepen zullen worden om het volgende gedenkboek van de vrijdenkersbeweging in Nederland te schrijven, vinden hun pad al grotendeels geëffend. *God noch autoriteit* biedt een degelijk uitgangspunt voor begrip voor en toekomstige studie van het fenomeen vrijdenken.

De bundel werd tijdens het 150-jarig jubileumcongres in oktober 2006 van De Dageraad-De Vrije Gedachte gepresenteerd in Krasnapolsy, dat al in de negentiende eeuw de congressen van de vrijdenkers warm ontving. Dat de Spaanse hotelketen, die sinds enkele jaren eigenaar van het hotel is, dezelfde gulle ontvangst aan de atheïsten kon bereiden zou in de beginjaren van de vereniging nauwelijks denkbaar zijn geweest.

Deze bundel zal in de boekenkast een plaats vinden naast de herdenkingsbundels van het vijftig-, het honderd- en het 125-jarig bestaan van de vereniging. Maar deze voorgaande drie bundels waren volgens de opstellers van de beredeneerde bibliografie, Jo Nabuurs en Wouter Kuijman 'bovenal tijdsdocumenten vanuit de vrijdenkersbeweging zelf maar hadden een min of meer hagiografische inslag'. Er zijn met dit nieuwste gedenkboek grote stappen gezet naar professionalisering van de geschiedschrijving van deze materie. Ook is deze geschiedenis er overzichtelijker op geworden. De redactie van *God noch autoriteit* heeft namelijk de nadruk gelegd op de context van het behandelde binnen De Dageraad met de activiteiten van verwante ideologisch-gespecialiseerde organisaties en personen daarbuiten. Als auteurs op deelterreinen zijn schrijvers aangezocht, die al ruimschoots hun sporen op de betreffende gebieden hebben verdiend. De Dageraad heeft in haar lange geschiedenis over vrijwel alles gepraat en geschreven, dat mocht ook. Wel kostte het de voortdurende aandacht van de voorzitters en de hoofdredacteurs om de deelnemers tenslotte bij het hoofdprogramma te houden. De bepaling van het relatieve belang van het optreden binnen De Dageraad van een lid tot zijn of haar optreden daarbuiten in de eigen 'vakorganisaties' kan het beste door specialistische onderzoekers worden beoordeeld. Niet ieder 'isme' van de negentiende eeuw werd uitsluitend in de Dageraad ondersteund. Sympathie, warme belangstelling en bereidheid tot elkaar aanhoren, waren er wel. Bezielde samenwerking, vechtlust en dadendrang bracht de vereniging slechts voor enkele hoofdthema's op. De artikelen van Ulla Jansz (Feminisme), van Bert Altena (wereldverbetering en vroeg socialisme), van Piet Hoekman (opvoeding en onderwijs) en van Herman Noordegraaf (antimilitarisme) hebben geprofiteerd van het grote specialisme van hun auteurs op de betreffende onderwerpen. Het is daarom ook duidelijk, dat op een flink aantal historische aandachtspunten van de Dageraad inmiddels

succes is behaald en dat de verdere behandeling daarvan beter aan gespecialiseerde organisaties kon worden overgelaten.

Een grafisch overzicht van de Nederlandse vrijdenkersbeweging, zoals opgenomen, biedt een nuttige chronologische samenvatting van de 'hoofdvereniging', haar naamsveranderingen, afsplitsing van concurrenten en fusies met gelijkgestemden. Praktisch is ook dat daarin het hoofdthema van de ontwikkeling in een paar steekwoorden is weergegeven. Bovendien zien we van vrijwel alle zijtakken van de Dageraad-Vrije Gedachte het wortelstelsel en de onderlinge verwevenheid. We kunnen nu zien, hoe de vereniging verbonden is met de humanistiek in haar verschillende facetten en ook omgekeerd. Het overzicht van de voorzitters is duidelijk, niet alleen van De Dageraad maar ook van de kleinere, zelfstandige verenigingen met hun dikwijls verwarrend identieke namen en hoofdpersonen. Een overzicht van alle tijdschriften van en rond de Nederlandse vrijdenkersbeweging van 1855-1960 heft veel onduidelijkheden op en zal ongetwijfeld aansporen tot verdere studie van de genoemde bronnen.

De ondertitel van het boek luidt: *Geschiedenis van de vrijdenkersbeweging in Nederland*, alsof deze beweging na 150 jaar alleen maar over de verleden tijd zou hebben willen rapporteren. Twee boeiende slotartikelen van Paul Cliteur en van Peter Derkx maken echter duidelijk dat het vrijdenken niet alleen maar iets van vroeger is geweest, maar ook nu nog in de volle actualiteit dient te staan. Cliteur filosofeert over de grenzen van de vrijheid van meningsuiting, ook als deze voor groepen in de samenleving van schokkende aard kan zijn en over de vrijheid van godsdienst, die wereldwijd als mensenrecht is erkend maar door het verbod van de Islam om uit te treden en een andere godsdienst aan te nemen ook nu nog in Afghanistan met doodstraf wordt bedreigd. Derkx analyseert de dikwijls gewijzigde statutaire doelstellingen van De Dageraad-De Vrije Gedachte en komt tot de conclusie dat, ondanks alle wijzigingen, voor de vrijheid van het denken vrijheid van meningsuiting en wederzijdse tolerantie van het grootste gewicht zijn om tot zo redelijk mogelijke vaststelling van de waarheid te komen. Dat dit niet eenvoudig is bewijzen Stalin, Hitler, Auschwitz, Hiroshima, Mao, Pol Pot, Rwanda en 9/11.

Wie na lezing van *God noch autoriteit* het actuele vrijdenken nader wil volgen, verwijzen wij naar het tijdschrift *De Vrijdenker, tijdschrift van de vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte*, waar moderne filosofen en ethici voortgaan het debat met het fundamentalisme te voeren.

Jan ten Bokkel

Herman Roodenburg, *The Eloquence of the Body. Perspectives on gesture in the Dutch Republic*. Studies in Netherlandish Art and Cultural History 6 (Zwolle: Waanders, 2004) 208 p. ISBN 9040094748

Dat de elites hun positie trachtten te bestendigen door niet enkel in economisch, maar ook in sociaal en cultureel kapitaal te investeren, is uiteraard geen nieuw inzicht voor historici. Huwelijksstrategieën, het verwerven van titels, heerlijkheden en ambten, boekbezit, het volbrengen van een *grand tour* en allerlei vormen van *conspicuous consumption* maakten deel uit van de vroegmoderne praktijk van het *vivre noblement*. Daarnaast beschikten de vroegmoderne elites echter over een zekere '*je ne sais quoi*', een schijnbaar natuurlijke en ongedwongen superioriteit die Castiglione in *Il libro del*

cortegiano (1528) ‘*sprezzatura*’ noemde en zijn Hollandse navolgers in de zeventiende eeuw vertaalden als ‘lossigheyt’. Dit boek stelt de vraag op welke manieren de elites in de Republiek een dergelijke ‘lossigheyt’ trachtten te verwerven.

Roodenburg stelt daarbij het lichaam centraal. De vroegmoderne elites beseften maar al te goed dat de natuurlijkheid waar ze naar streefden enkel bereikt kon worden door het zorgvuldig dressereren en cultiveren van het lichaam. In navolging van Marcel Mauss, Pierre Bourdieu en Paul Connerton gaat Roodenburg ervan uit dat het lichaam niet enkel een passief iets is dat bewerkt kan worden, maar ook een actief instrument dat informatie opslaat, doorgeeft en in verschillende contexten kan gebruiken. Vooral Connertons concept van *bodily memory* wordt daarbij op de voorgrond geplaatst. Roodenburg gaat op zoek naar de sporen van dat vroegmoderne lijfelijke geheugen in hoofse etiquetteboekjes en *arts de plaire* in de traditie van Erasmus en Castiglione. De receptie ervan in de Republiek wordt nagegaan via verkoopscatalogi van privé-bibliotheken. Daarnaast richt de auteur zich op het rijke archief van de familie Huygens (brieven, memoires, autobiografieën) die ten volle doordrongen was van het belang van een beschaafde opvoeding en van dito lichaamstraining om haar telgen met de nodige *sprezzatura* te kunnen laten bewegen in de kringen van vorsten, hovelingen en regenten.

De casus Huygens verschaft het boek ook zijn mooiste en meest sprekende anekdote. In 1637 liet Constantijn Huygens zijn jonge zoon Constantijn opereren aan de nek uit vrees dat de onnatuurlijke houding van zijn hoofd zijn hoofse carrière zou belasten. Alles draaide namelijk in de eerste plaats om de juiste, rechte lichaamshouding, precies omdat die houding werd gezien als een teken niet alleen van een sociaal hogere status maar ook van morele rechtschapenheid. Dat was ook de voornaamste boodschap van de etiquetteboekjes. Wel blijkt dat het aristocratische genre vrij laat in de Republiek werd gereciperd. Vanaf de late zestiende eeuw prijken anderstalige titels in de bibliotheken van de leden van de Hollandse elite (adel, regenten, kooplieden, juristen en professoren) en na het midden van de zeventiende eeuw komen ook Nederlandse vertalingen op de markt.

Tegelijkertijd toonden de elites in de Republiek een levendige belangstelling voor aristocratische vormen van tijdverdrijf zoals converseren, muziekspelen, schilderen, dansen, paardrijden en schermen. Vooral de laatste drie, in de vroegmoderne geest verwante vaardigheden droegen bij tot een betere en meer natuurlijke lichaamshouding en waren als zodanig essentieel in de vorming van (aspirant-)hovelingen. Een goed begrip van de retoriek van het lichaam met alle sociale en morele connotaties die daaraan verbonden werden, was echter ook – vooral vanaf de late zeventiende eeuw – van wezenlijk belang voor professionelen zoals schilders, acteurs en zelfs predikanten. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het genre van de schilderboeken. Uiteindelijk was het werk van de portret- of historieschilder niet zo verschillend van de verborgen inspanningen van de hoveling zelf: het menselijke lichaam modelleren tot een moreel verheven kunstwerk.

De goede theoretische onderbouw ten spijt blijft de achillespees van dergelijk onderzoek naar *bodily performances* de spanning tussen het driedimensionaal beleefde verleden enerzijds en de tweedimensionale bronnen waar de historicus noodgedwongen mee moet werken anderzijds. Roodenburg merkt een aantal keer terecht op dat de vele etiquetteboekjes moeten gelezen worden als mnemotechnische middelen die het handelen dienden te ondersteunen of, met andere woorden, als bouwstenen veeleer van een praktijk dan van een discours. Toch hoort de vraag naar de receptie van dergelijke etiquetteboekjes in de Republiek in de eerste plaats bij de intellectuele geschiedenis. Het

is echter Roodenburgs vaardige omgang met het goed gekozen iconografische materiaal die het verschil maakt. Bekende schilderijen van Rembrandt, Hals en Steen figureren naast instructieve prenten uit de handleidingen met betrekking tot de kunst van het schermen, het paardrijden, het schilderen of het acteren. Beide typen bronnen bieden af en toe een verrassende inkijk in het beleefde, lieflijke verleden. Hierdoor wordt ook het visuele erfgoed van de Gouden Eeuw op een originele manier – en een reeks over ‘Netherlandish Art and Cultural History’ absoluut waardig – ten nutte gemaakt (het is dan ook erg jammer dat in dergelijk mooi uitgegeven boek iets fout is gegaan in het afdrukken van de bibliografie). Roodenburg toont zo impliciet de weg aan de vele historici die nog al te vaak onwennig staan tegenover het gebruik van iconografische bronnen.

Anne-Laure Van Bruaene
Universiteit Gent

Piet J. Buijnsters, *Geschiedenis van het Nederlandse antiquariaat* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2007) 478 p. ISBN 9789077503706

Als gevierde emeritus-hoogleraar nog een dikke turf schrijven over het antiquariaat: je moet goed gebeten zijn door het boekenvirus om daar nog aan te beginnen. De historische studie naar de distributie en consumptie van oude en zeldzame boeken staat immers nog goeddeels in haar kinderschoenen. Alleen al vanwege het gekozen onderwerp is het mooi uitgegeven en rijkelijk geïllustreerd werk van Piet Buijnsters een belangrijk boek. De *Geschiedenis van het Nederlandse antiquariaat* oogt met zijn *hardcover* en bijna vijfhonderd bladzijden gewichtig, maar weegt het ook wetenschappelijk gezien even zwaar? Een vluchtige blik op de inhoudsopgave en het uitgebreide personenregister leert al snel twee zaken. In de eerste plaats heeft de auteur overwegend aandacht voor de twintigste eeuw en dan nog hoofdzakelijk voor de periode na de Tweede Wereldoorlog, die ongeveer de helft van het hele boek beslaat. Daarnaast lijkt het werk soms een echte portretgalerij: tal van boekhandelaren, uitgevers, veilinghuizen en verzamelaars passeren de revue; de anekdotiek en ‘kleine’ geschiedenis overheersen.

Deze keuzes domineren natuurlijk de volledige compositie en opzet van het boek. Zo is het om te beginnen vreemd dat Buijnsters, toch een autoriteit op het vlak van de achttiende-eeuwse letterkunde, nauwelijks interesse toont voor die vroege periode. Aandacht voor de culturele en sociaaleconomische achtergronden van de zeventiende en achttiende eeuw had wellicht geholpen het nu ‘schemerachtig begin’ (p. 19) van de antiquaar meer kleur te geven. In de literatuurlijst zijn weliswaar de recente studies opgenomen van Jeroen Salman (rond de ambulante boekramer) en van Robin Myers e.a. (rond boekveilingen). Maar dit neemt niet weg dat ook in de Angelsaksische, de Franse en de volledig onbenutte Belgische historiografie al wel wat meer bekend is over die vroege handel in boeken en betreffende de voorkeuren van het toenmalige lezerspubliek.

In de hoofdstukken die de negentiende en vroege twintigste eeuw behandelen, ligt de focus nagenoeg volledig op de vernieuwingsdrang van de bekende topantiquaren, zoals Frederik Muller, Martinus Nijhoff en anderen. Die gerichtheid op ‘de bovenste schakels van de voedselketen’ (p. 101) wordt door de auteur erkend, maar leidt nauwelijks tot een meer diepgaande analyse van de hordes aan boekleiders, van de houders van publieke verkopeningen en van tal van andere commerciële circuits die een reëel economisch substraat bleven uitmaken van de handel in oude boeken.

Buijnsters mist zo een kans om precies de continuïteiten en breuklijnen in de geschiedenis van het Nederlandse antiquariaat verder uit te diepen. Met andere woorden, het innovatieve van bijvoorbeeld een Frederik Muller zou pas echt duidelijk worden door hem te plaatsen tegen het bredere geheel. Door nu overwegend in te zoomen op een stoet van bekende namen, gaat dit boek uiteindelijk aan hetzelfde euvel mank als elke studie die maatschappelijke ontwikkelingen herleidt tot de ondernemingsdrang van enkele individuen.

En dit brengt me bij de echt zwakke plek van dit boek. Nergens in de *Geschiedenis van het Nederlandse antiquariaat* wordt namelijk consequent getracht de antiquarische activiteiten van handelaars en verzamelaars breder in een context te plaatsen. Vraag is echter of een historie van het antiquariaat *überhaupt* te scheiden is van ontwikkelingen die plaatsvonden op de bredere boekenmarkt. Evoluties in de productie van nieuwe boeken, de opkomst van vernieuwende distributietechnieken, hausses en baisses, wijzigingen in de alfabetiseringsgraad, het inkomensniveau en de smaak van het lezerspubliek: al die variabelen, en nog veel meer, hadden ongetwijfeld een fundamentele invloed op het antiquariaat in de afgelopen 250 jaar. Bij Buijnsters duiken die aspecten slechts sporadisch op. De persoonlijke en bedrijfstechnische handelingen van het antiquairenmilieu zijn de rode draad. Wat deze groep nu juist onderscheidt van tal van andere boekhandelaars, wordt trouwens ook nooit helemaal duidelijk. In een interessante, maar eerder impressionistisch onderbouwde inleiding staat de auteur veel te weinig stil bij de relaties tussen klanten en (klein)handelaars, de gewoonten van het vak, kortom de eigenheid van de antiquarische handel. En ook rond het fundamentele onderscheid tussen oude en nieuwe boeken, tweedehandse en antiquarische geschriften, zelfs rond het eigenlijke verzamelen wordt nauwelijks analytisch doorgeboemd.

Toegegeven, de vinger leggen op al deze aspecten is geen sinecure en was waarschijnlijk ook nooit de opzet van Piet Buijnsters. Het verhaal van de eerste tweehonderd jaar van het Nederlandse antiquariaat dient in feite slechts als voorafje, een snelle aanzet die de lezer wil brengen naar de periode na 1945. Daar voelt de auteur, zelf geboren in 1933, zich duidelijk het beste thuis. Veel van de naoorlogse boekenwinkels en antiquaars die hij zo nauwgezet bespreekt, heeft Buijnsters immers persoonlijk bezocht of gekend. Hierover schrijft hij niet enkel met kennis van zaken, maar ook met de ervaring van een ingewijde. Het boek krijgt daardoor meer en meer het karakter van een ooggetuigenverslag, met alle positieve en negatieve zijden die dit genre met zich meebrengt. Zo verdringt een persoonlijk aanvoelen hoe langer hoe meer een strikt wetenschappelijke toon. Met heimwee blikt Buijnsters terug op de teloorgang van de klassieke antiquarische winkel door de opkomst van het Internet. En aangezien de auteur zich hoofdzakelijk heeft beperkt tot een bespreking van de leden van de Nederlandse Vereniging van Antiquaren (NVVA), verleent de recente terugval in dat ledenbestand een passend slot aan het boek. Over de laatste pagina's hangt dan ook de dreigende schaduw van een aangekondigde dood: het vak van antiquaar en de geneugten van het verzamelen zullen nooit meer dezelfde zijn.

Piet Buijnsters verdient ongetwijfeld alle lof voor de vlotte pen waarmee hij zijn talrijke interviews met naoorlogse antiquaars heeft verwerkt. Die rijkdom aan getuigenissen zullen er ongetwijfeld voor zorgen dat de *Geschiedenis van het Nederlandse antiquariaat* nog vaak zal worden geraadpleegd door vele boekhistorici. Hopelijk vinden echter ook de originele archiefstukken hun weg naar een openbare bewaarplaats. En misschien weet Buijnsters, door zijn intieme contacten met de Nederlandse antiquaren, alsnog tal van bedrijfsarchieven te redden van vernietiging. Enkel dit laat toe de geschiedenis

van de handel in oude boeken verder te schrijven. Want dat er nog veel werk aan de winkel is, dat spreekt voor zich.

Ilja Van Damme
Universiteit Antwerpen

Manon van der Heijden, *Geldschietters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam: Bert Bakker, 2006) 328 p. ISBN 9035126610

Een specialistisch financieel-historisch onderwerp zoals de inmiddels aan de Universiteit van Leiden verbonden Manon van der Heijden in boekvorm behandelt, is niet direct een thema dat tot de verbeelding van het brede publiek spreekt. Niettemin is het een alleszins toegankelijke publicatie geworden, waarmee de auteur haar vu-project heeft weten af te ronden. Na een eerder in 1999 door haar gepubliceerd nuttig historigrafisch overzicht (*NEHA-Bulletin* 14 (1999) 129-166) heeft zij onlangs samen met Marjolein 't Hart in een omvangrijk redactioneel openingsartikel van het themanummer 'Het geld van de stad' in dit tijdschrift (*TSEG*, 3:3 (2006) 3-35) het in de Nederlandse geschiedschrijving relatief onderbedeelde terrein van de stadsfinanciën in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd bijzonder adequaat in de schijnwerpers geplaatst.

Als ik toegankelijk zeg, dan is dat vooral te danken aan de zeer gestructureerde opbouw. Sommigen zullen misschien tegenwerpen *te* gestructureerde opbouw, maar dan mag toch opgemerkt worden dat de uitgebreide inleiding met degelijke *status questionis* en verantwoording, de samenvattingen bij elk van de vijf hoofdstukken en de conclusies de lezer goed bij de les weten te houden. Daarnaast presenteert de auteur haar bepaald niet makkelijke materie in begrijpelijke taal met vermijding van jargon. Het boek is het eindresultaat van een vergelijkend onderzoek naar de financieringspolitiek in Dordrecht, Haarlem en Zwolle, dat op zijn beurt hoorde in een Vlaams-Nederlands onderzoeksprogramma, opgezet door Marc Boone, Karel Davids en Paul Janssens, waarin ook de vijftiende-eeuwse Brugse rentenmarkt bestudeerd werd.

Nadat in twee hoofdstukken achtereenvolgens de economische en politiek-bestuurlijke constellatie in de drie steden en hun relatie met het gewest en met het centraal gezag zijn uiteengezet, volgt een hoofdstuk waarin feitelijk het functioneren van het fenomeen renteleningen van steden uit de doeken wordt gedaan. Op basis daarvan wordt daarna de centrale vraag beantwoord hoe het gebruik van renteleningen zich in de periode 1550-1650 ontwikkelde, meer specifiek wie de geldschietters wel waren en welk karakter de rentenmarkt van de verschillende steden vertoonde en welke de motieven van die geldschietters waren. Precies deze twee laatste hoofdstukken, waarin analyse en interpretatie sterk domineren, laten zich uitermate vlot lezen. De daaraan voorafgaande meer descriptieve hoofdstukken zijn relatief taai. Ze zijn wel heel erg noodzakelijk om de verschillen in economische positie of politieke relatie tot het centrale gezag of de verschillen in bestuurlijke organisatie, inclusief de mate van zeggenschap van burgers, tussen de drie voorbeeldsteden in kaart te brengen.

Zeer scherp komt naar voren dat een Oost-Nederlandse stad als Zwolle aanzienlijk autonomer was en daarmee ook minder afhankelijk van geregelde financiële verzoekennummers van landsheerlijke zijde, ook ná 1528. Bij de Hollandse steden lag dat duidelijk anders: daar werd men structureel geconfronteerd met schulden als gevolg

van de vorstelijke (Habsburgse) oorlogspolitiek. Direct na het begin van de Opstand was dat daar natuurlijk niet anders, ook al ging het er toen om zich financiële offers te getroosten ten gunste van de Staten om de vorst te bestrijden. Maar in de zeventiende eeuw waren Haarlem en Dordrecht erin geslaagd hun schuldenlast af te bouwen, terwijl Zwolle van oudsher al beter in staat was geweest zijn schulden in de hand te houden. Tekenend is het dat na beëindiging van het landsheerlijke regime de marktpositie van de steden een doorslaggevende rol ging spelen. Haarlem bleek gezien zijn economische groei veel aantrekkelijker dan Dordrecht. Zwolle was weinig marktgevoelig en trok hoofdzakelijk beleggers van binnen aan, bestuurders en hun familieleden en ook relatief veel (religieuze) instellingen. Zwolle heeft naar het schijnt ook een andere financieringstraditie gekend dan bij voorbeeld Zutphen. Persoonlijk zou ik dan wel benieuwd zijn hoe het er in Deventer aan toe gegaan is; Zwolle zou wel eens niet representatief kunnen zijn voor de Oost-Nederlandse handelssteden: voer voor minimaal een masterscriptie!

Bij de steden met een betrekkelijk grote invloed van de burgerij werd in tegenstelling tot hetgeen verwacht werd, juist *niet* een bredere maatschappelijke schakering onder de rentenkopers vastgesteld. Dit fenomeen wordt evenwel niet afdoende verklaard; er wordt slechts opgemerkt dat de bestuursstructuur klaarblijkelijk niet bepalend was voor de sociaal-politieke diversiteit van de beleggers (p. 169). Interessanter zijn de observaties inzake de motieven van geldschietters. Direct dient gezegd te zijn dat daar sprake is van een wisselwerking, met andere woorden ook de strategie van de stadsbesturen zelf om geldschietters aan te trekken speelt een rol van betekenis. Dwang of (zachte) drang om eigen burgers renten te laten kopen (niet te verkopen, zoals onderaan p. 227 staat), een soort van gedwongen leningen ter voorkoming van directe belastingen, maakte natuurlijk nogal wat uit. Dat stedelijke ambtenaren en hun families de gehele periode belangrijke investeerders in stedelijke renten waren, wil ik best geloven, maar dat hun motief op plichtsgevoel terug te voeren zou zijn, waag ik toch te betwijfelen; ik heb er althans onvoldoende argumenten voor gevonden. Daarnaast trof het me dat in de hier bestudeerde periode de stedelijke rentenmarkten qua ruimtelijke actieradius zoveel beperkter waren dan in de late middeleeuwen het geval was. Op zich zegt dat ook het nodige over het getaande economische prestige of de beperkte uitstraling van alle drie de steden. Dat had naar mijn smaak wat sterker benadrukt mogen worden.

Ofschoon er geen eerdere relevante studie gemist lijkt te zijn, valt toch bij nader inzien te constateren dat de recente *Geschiedenis van Zwolle* van Jan ten Hove (2005) in annotatie en bibliografie ontbreekt. Naast een handig jaartallenlijstje met belangrijke gebeurtenissen helemaal aan het begin bevat het boek een reeks, helaas niet genummerde bijlagen met kwantitatief materiaal, grafieken en diagrammen alsmede overzichten van rentenuitgiften. Betreurenswaard is de misdruk van de Haarlemse grafieken op de pagina's 272 en 273, waar de curven niet afgedrukt blijken te zijn. Op de website van de auteur (www.let.leidenuniv.nl/history/csuc) is een pdf-file met alle grafieken en tabellen te vinden.

Afgezien van de bovenvermelde marginale kritische opmerkingen mag echter zonder meer gesteld worden dat Manon van der Heijden met dit boek het thema rentenpolitiek, maar ook het thema stadsfinanciën als zodanig voortreffelijk – en terecht – weer op de kaart heeft weten te zetten.

Remi van Schaik
Rijksuniversiteit Groningen